

The Position of Mashhad Merchants in the Establishment and Continuity of Modern Schools (1890–1912)

Jalil Qasabi Gazkuh¹

Ali Najafzadeh²

Received: 10/3/2025

Accepted: 27/4/2025

Introduction

The rise of print media and increased travel to Europe from the late Qajar period, particularly during the reign of Naser al-Din Shah, laid the groundwork for socio-cultural transformations and heightened awareness among certain social groups, such as merchants. Although the city of Mashhad, due to its religious significance and prevailing traditional atmosphere, was not a cultural pioneer, the travels of merchants played a positive role in the emergence of new ideas in education. Modern schools were mostly established by merchants or with their support. In contrast to traditionalists, merchants and journalists showed significant support for modern schools. Numerous schools such as Hemmat, Mozaffari, Moeiniyeh, Ma'refat, and schools affiliated with the Sa'adat Charity Association—such as Rahimieh, Ettehadieh, Elmieh, Ma'refat, Ahmadi Iran, Sanayei, and Zia—were established in Mashhad between 1890 and 1912. This article aims to answer the following research questions: What was the role and position of merchants in the founding and continuation of modern schools in Mashhad? How did they support these efforts? And who were the most prominent merchants involved?

Method

This is a historical study based on library research, primarily drawing on Qajar-era newspapers and a lithograph book titled *The Income and Expenditure Booklet of Mashhad Charitable Schools*. After categorizing the reports, the data was analyzed descriptively and analytically to provide a clear picture of the merchants' role in the establishment and continuity of modern schools in Mashhad. Mirza Hassan Roshdieh initiated the first attempt to establish a modern school in Mashhad, but his school was shut down by religious students. The second founder of modern schools

1. Guest Lecturer, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran. Email: ja.ghasabi@hsu.ac.ir

2. Assistant Professor at Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran. Email: anajaf@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-6147-511X>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

in Mashhad was Sheikh Mohammad Ali Modir, who in 1894 opened a school in the Atiq Courtyard of the Holy Shrine of Imam Reza, which was also quickly closed. He was the son of a merchant from Kashmar and influenced by the ideas of Talibov. He later established the Hemmat School. Merchants played a significant role in starting and continuing Sheikh Mohammad Ali Khorasani's educational efforts. Notable contributors included Haj Ali Akbar Moein-ol-Tojjar and his brother Haj Mo'aven-ol-Tojjar, Rokn-ol-Tojjar, Ebrahim Mohammadzadeh Tabrizi, and Rais-ol-Tojjar. Influenced by his travels to Europe, Moein-ol-Tojjar founded the Moeiniyeh School. Sheikh Mohammad Ali Modir also founded the Mozaffari School in 1904 on Arg Alley, and the Ma'refat School was later founded by Haj Asadollah Khameneh, known as Fathollahov, inspired by his time living in Russia. He was a patriot and a supporter of education, serving as a role model for other merchants, although his school did not last long.

The Sa'adat Association was the most prominent institution in Mashhad involved in school building, with most of its members being merchants. Its activities included founding schools, reading rooms, and public welfare services such as vaccination programs. However, its most notable work was the establishment of modern schools. Merchants regularly donated to the association. The most prominent figure among the founders of its schools was Haj Abdolrahim Sarraf Herati. In honor of his efforts, the association named its first school after him—Rahimieh Sa'adat School—in 1907. The Ettihad Sa'adat, Elmieh Sa'adat, and Ma'refat Sa'adat schools were also established by the Sa'adat Association. Merchants such as Haj Asadollah Khameneh and Abdolkhaleq Sherka supported Rahimieh School by providing teaching materials. In addition to Sa'adat Association members, some merchants independently established modern schools, the most important of which were Azerbaijan School, Ahmadi Iran School, Sanayei School, and Zia School. The Azerbaijan School was supported by Turkish merchants; the Ahmadi Iran School was established by Nersis Shahbazian; the Sanayei School was supported by merchants and founded by Mo'tamed-ol-Vozara; and the Zia School was established by Caucasians residing in Mashhad. However, some traditionalists strongly opposed these merchant-led initiatives, accusing the founders of heresy and discouraging their efforts. Opposition peaked during the Minor Tyranny period. One key point of contention for traditionalists was the curriculum content of these modern schools.

Conclusion

Merchants were among the pioneering social groups in establishing modern schools in Mashhad. Their leadership in this area stemmed from an understanding of the importance of societal progress through modern education—an awareness largely shaped by their commercial interactions with Russia and Europe. The most significant example of their role in cultural institutions was their involvement in the Sa'adat Charitable Association of Mashhad.

Individual efforts to manage modern schools often faced significant challenges, particularly financial ones, and as a result, schools such as Hemmat, Moeiniyeh,

Mozaffari, and Ma'refat were shut down within a year or two. In contrast, merchants achieved better results when they worked collectively through charitable organizations. Although some individual merchants—such as Moein-ol-Tojjar, Haj Abdolrahim Sarraf, Rokn-ol-Tojjar, Haj Isa Ardebili, Rais-ol-Tojjar, and Ebrahim Mohammadzadeh Tabrizi—contributed significantly to schools like Hemmat, the lack of sustainability highlighted the benefits of organized collective action.

The unity of merchants within the Sa'adat Association led to the long-term continuity of modern schools. Haj Abdolrahim Sarraf Herati was the most influential merchant in this regard. The financial support from merchants helped alleviate the monetary difficulties that modern schools faced. Notably, many of the merchants who supported these schools were migrants residing in Mashhad. In addition to Herat-born figures like Haj Abdolrahim Sarraf, Haj Ali Akbar Moein-ol-Tojjar, and Haj Mohammad Hassan Mo'aven-ol-Tojjar, migrants from Tabriz, Ardebil, and the Caucasus played vital roles in sustaining modern education in the city.

Keywords: Sa'adat Charitable Association, Merchants, Cultural Activities, Modern Schools, Mashhad.

References

Newspapers and Journals:

- Azadi*, No. 1079 (1936), No. 1200 (1936) [In Persian]
Aftab-e Sharq, No. 278 (1929) [In Persian]
Adab, No. 13 (1900), No. 24 (1901) [In Persian]
Ettela', No. 14 (1905), No. 14 (1905) [In Persian]
Iran-e Now, No. 86 (1909), No. 133 (1910), No. 177 (1910) [In Persian]
Besharat, No. 3 (1906), No. 12 (1907), No. 28 (1907) [In Persian]
Bahar, No. 563 (1929) [In Persian]
Tarbiat, No. 201 (1900), No. 315 (1904), No. 38 (1905), No. 414 (1906) [In Persian]
Sorayya, No. 2 (1900), No. 4 (1900) [In Persian]
Chaman, No. 65 (1917) [In Persian]
Habl al-Matin, No. 7 (1900), 10, 12, 13, 22, 23 (1900), No. 30 (1907), No. 34 (1907), No. 44 (1907), No. 13 (1910) [In Persian]
Habl al-Matin Tehran, No. 256 (1908), No. 5 (1908), No. 9 (1908) [In Persian]
Khorshid, Nos. 4, 5, 8, 10, 11, 37, 56, 70, 83 (1907), No. 114, 119 (1908) [In Persian]
Toos, No. 22 (1910), No. 204 (1936) [In Persian]
Fekr-e Azad, Nos. 20, 23 (1923) [In Persian]
Majles, No. 112 (1907), No. 88 (1910) [In Persian]
Nedaye Vatan, No. 13 (1907) [In Persian]

Books and Articles:

- Aghamolaei, I. (2005). *Tārīkhche-ye āmuzesh va parvareh-e novīn-e Mashhad va edāreh-ye koll-e khorāsān* [The history of modern education in Mashhad and the Khorasan general directorate]. Mashhad: Marandiz. [In Persian]
Dowlatabadi, Y. (1983). *Hayāt-e Yahyā* [The life of Yahya]. Tehran: Attar. [In Persian]
Fazeli Birjandi, M. (2019). *Tārīkhche-ī az farmānravāyān-e khorāsān az āghāz-e qājār tā pāyān-e pahlavī* [A historical overview of the governors of Khorasan from the beginning of the Qajar era to the end of the Pahlavi dynasty]. Tehran: Payan. [In Persian]
Ghasemi Pouya, E. (1998). *Madāres-e jadīd dar dowre-ye qājāriyeh: bāniyān va pīshrowān* [Modern schools in the Qajar period: Founders and pioneers]. Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
Jahanpour, F. (2008). *Tārīkhche-ye maktab-khāneh va madāres-e qadīm-e āstān-e gods-e razavī bā tekyeh bar asnād (safavīyeh va qājārīyeh)* [The History of Traditional Schools and Maktabas of Astan Quds Razavi with Emphasis on

- Safavid and Qajar Documents]. Mashhad: Organization of Archives and Documentation, Astan Quds Razavi. [In Persian]
- Jam' o kharj-e madāres-e khayriyyeh-e Mashhad* [The income and expenditure booklet of Mashhad charitable schools]. (1909). [Lithograph]. Published by the Mohammadzadeh Tabrizi Brothers. Tehran Malik National Library. [In Persian]
- Karimian, A. (2002). Madāres-e khorāsān dar sāl-e 1337 qamrī/1289 shamsī [Khorasan schools in 1919]. *Document Archive*, (47-48), 47-66. [In Persian]
- Kharabi, F. (2005). Anjoman-e sa'adat-e mashhad [The Sa'adat association of Mashhad]. *Peyk-e Noor*, (12), 50-60. [In Persian]
- Malek al-Hokama, M. H. K. (1970). *Sargozasht-e malek-al-hokamā* [The life of Malek al-Hokama]. *Farhang-e Iran Zamin*, 17, 118-148. [In Persian]
- Motavalli Haghghi, Y. (2005). *Tārīkhche-ye āmuzesh va parvaresh-e novīn-e Khorāsān az āghāz tā enqelāb-e Islāmī* [History of modern education in Khorasan from the beginning to the Islamic Revolution]. Mashhad: Marandiz. [In Persian]
- Riazi Heravi, M. Y. (1993). *Ain al-Vaqaye'* [The record of events] (M. A. Fekrat, Ed.). Islamic Revolution Publishing and Education Organization. [In Persian]
- Roshdieh, S. al-D. (1983). *Sawaneh-'omr* [The events of a lifetime]. Tehran: Nashr-e Tarikh-e Iran. [In Persian]

Documents:

- Ministry of Foreign Affairs of Iran, Center for Documents and Diplomatic History, 1909, Box 22, Folder 10, Page 183. [In Persian]
- Ministry of Foreign Affairs of Iran, Center for Documents and Diplomatic History, 1906, Box 10, Folder 13, Page 96. [In Persian]

مقاله‌ی علمی - پژوهشی

جایگاه تجار مشهد در تأسیس مدارس نوین و تداوم فعالیت آن (۱۳۰۸-۱۳۳۰ق)جلیل قصابی گزکوه^۱علی نجف‌زاده^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۷

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۱۹، شماره‌ی ۳

http://www.farhangekhorasan.ir/article_219830.html**چکیده**

مدارس نوین در مشهد از اواخر دوره‌ی قاجار، با وجود چالش‌های فرهنگی - اجتماعی، شروع به فعالیت کردند. تجار نقش مهمی در تأسیس و تداوم فعالیت این نهادهای فرهنگی داشتند. برخی از آنان تحول‌خواه و مؤثر بر تحولات فرهنگی و سیاسی جامعه بودند و به خاطر مسافرت به روسیه، قفقاز و اروپا اهمیت آموزش نوین را درک کردند. همچنین شرایط مالی به آنان امکان داد به صورت فردی و گروهی نقش مؤثری در ایجاد مدارس نوین ایفا کنند. با وجود این، نقش مؤثر تجار در امر آموزش تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته‌است؛ از این‌رو، پژوهش حاضر به شیوه‌ی توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر مطبوعات و کتابچه‌ی جمع و خرج مدارس خیریه مشهد به این موضوع اختصاص یافته است. نویسندگان به دنبال پاسخگویی به این پرسش‌ها هستند که تجار مشهد چه جایگاهی در تأسیس مدارس نوین داشتند؟ شیوه‌ی حمایت آنان چگونه بود؟ چهره‌های شاخص در این زمینه چه کسانی بودند؟ نتایج حاصل نشان می‌دهد تجار با کمک‌های مالی خود نقش کلیدی در تأسیس مدارس نوین مشهد داشتند؛ برخی از آنان نظیر محمدعلی مدیر، حاج اسدالله خامنه، معین‌التجار و رئیس‌التجار در تأسیس مدارس همت، مظفری، معرفت و معینیه

ja.ghasabi@hsu.ac.ir

۱. مدرس مدعو دانشگاه حکیم سبزواری، سبزواری، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. (نویسنده مسئول)

anajaf@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-6147-511X>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

نقش داشتند. تجار در قالب انجمن خیریه‌ی سعادت به تأسیس و تداوم فعالیت چهار مدرسه‌ی رحیمیه، اتحادیه، علمیه و معرفت نیز کمک کردند؛ حاج عبدالرحیم صراف از چهره‌های مؤثر در این انجمن بود؛ علاوه بر آن، مدارس احمدی، صناعی و ضیاء نیز توسط تجار تأسیس شد. تجار مشهد با پرداخت اعانه، مستمری، شهریه و در اختیار قراردادن اماکن آموزشی به تأسیس و تداوم فعالیت مدارس نوین کمک کردند.

واژه‌های کلیدی: انجمن خیریه‌ی سعادت، تجار، فعالیت‌های فرهنگی، مدارس نوین، مشهد.

مقدمه

انتشار مطبوعات فارسی‌زبان و افزایش تردد به فرنگ و ممالک همجوار از اواخر دوره‌ی ناصرالدین شاه زمینه‌ساز تحولات فرهنگی - اجتماعی در ایران شد؛ تحولاتی که باعث رشد و آگاهی بیشتر گروه‌های اجتماعی مانند تجار شد و زمینه را برای تغییرات گسترده سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در دوره‌ی مظفرالدین شاه فراهم کرد. شهر مشهد، اگرچه به دلایل مذهبی و جو سنتی حاکم بر آن، همچون تهران، تبریز و گیلان در زمینه‌های فرهنگی پیشگام نبود ولی تردد زائران و تجار مختلف، به‌ویژه کسانی که با روسیه و قفقاز در ارتباط بودند، اثر مثبت بر ظهور و بروز اندیشه‌های جدید از جمله در حوزه‌ی آموزش و پرورش گذاشت. مدارس نوین یکی از مهم‌ترین دستاوردهای فرهنگی اواخر دوره‌ی قاجار است؛ پدیده‌ای که بیشتر توسط تجار یا با حمایت آنان شکل گرفت. مشهد یکی از کانون‌های مدارس علمیه‌ی موقوفه‌ای بود که توسط علمای سنت‌گرا اداره می‌شد و چالش‌های زیادی برای این پدیده‌ی فرهنگی نو ایجاد می‌کرد. البته تجار فرنگ‌رفته و روزنامه‌نگاران آگاه حمایت قابل‌توجهی از مدارس نوین کردند. اولین مدرسه‌ی نوین در مشهد توسط رشديه در زمان ناصرالدین شاه تأسیس شد. دیگر مدارس نوین مشهد در زمان مظفرالدین شاه و در سال‌های اولیه‌ی مشروطه شکل گرفتند و بیشتر از حمایت مادی و معنوی تجار برخوردار بودند. مدارس متعددی نظیر همت، مظفری، معینیه، معرفت و مدارس انجمن خیریه‌ی سعادت (شامل رحیمیه، اتحادیه، علمیه و معرفت) و برخی دیگر از مدارس همچون احمدی ایران، صناعی و ضیاء طی دو دهه از ۱۳۰۸ تا ۱۳۳۰ ق در مشهد دایر شدند که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

تا نقش و جایگاه تجار در تأسیس و تداوم فعالیت آن‌ها مشخص شود. براین اساس، سؤالات اصلی پژوهش بدین قرار است:

تجار چه جایگاهی در تأسیس و تداوم فعالیت مدارس نوین مشهد داشتند؟ شیوه‌ی حمایت آنان چگونه بود؟ و شاخص‌ترین تجار مشهد در این زمینه چه کسانی بودند؟

پیشینه‌ی پژوهش

تاکنون پژوهش‌های متعددی درباره‌ی تاریخ آموزش و پرورش مشهد و خراسان انجام گرفته است. متولی حقیقی (۱۳۸۴) در کتاب *تاریخچه آموزش و پرورش نوین خراسان از آغاز تا انقلاب اسلامی و آقاملابی (۱۳۸۴) در تاریخچه آموزش و پرورش نوین مشهد و اداره کل خراسان* زمینه‌ها و تاریخ مدارس نوین را مورد بررسی قرار داده‌اند ولی به نقش تجار چندان اشاره‌ای نکرده‌اند. خرابی (۱۳۸۴) نیز در مقاله‌ی «انجمن سعادت مشهد» تاریخچه‌ی فعالیت این انجمن و حوزه‌های فعالیت آن را در زمینه‌ی اجتماعی و فرهنگی مورد بررسی قرار داده‌است ولی، به طور خاص، به تجار عضو این انجمن اشاره نکرده است. کریمیان (۱۳۸۱) در مقاله‌ی «مدارس مشهد در سال ۱۳۳۷ قمری/۱۲۹۸ شمسی» تاریخچه‌ی مختصری از مدارس این شهر ارائه کرده ولی بیشتر، براساس گزارش‌های سال ۱۳۳۷ ق، زمان تثبیت مدارس نوین را مورد بررسی قرار داده و چندان به وضعیت و چالش‌های مقارن با مشروطیت و قبل از آن اشاره نکرده است. قاسمی پویا (۱۳۷۷) نیز در کتاب *مدارس جدید در دوره قاجار: بنیان و پیشروان* به صورت مختصر تاریخچه‌ای از مدارس نوین مشهد ارائه کرده و به نقش تجار توجه نکرده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های تاریخی است که براساس مطالعات کتابخانه‌ای و با تکیه بر مطبوعات دوره‌ی قاجار و یکی از کتب چاپ سنگی به نام کتابچه‌ی جمع و خرج *مدارس خیریه مشهد* به رشته تحریر درآمده‌است. داده‌های پژوهش، پس از طبقه‌بندی گزارش‌ها، به شیوه‌ی توصیفی - تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته تا فضای روشنی از نقش تجار در تأسیس مدارس نوین و تداوم فعالیت آن‌ها مشهد ترسیم شود.

رشدیه: اولین مدرسه‌ی نوین مشهد

با اینکه حدود چهل سال از تأسیس دارالفنون در تهران گذشته بود اما هنوز در مشهد مدرسه‌ای به سبک نوین راه‌اندازی نشده بود. میرزا حسن رشدیه نخستین حرکت برای تأسیس مدرسه به سبک نوین را در مشهد شروع کرد. او پس از آنکه علما و طلاب متعصب تبریز مدرسه‌اش را غارت کردند، چند بار به مشهد متواری شد و یک بار در این شهر مدرسه‌ای جدید و بسیار منظم دایر کرد؛ اما با تحریک طلبه‌های مشهد که از جریان تبریز با خبر شده بودند، مدرسه‌ی رشدیه تعطیل شد و جمعیت زیادی از اوباش و عوام مدرسه‌ی را غارت کردند. رشدیه با شکستن دستش مصدوم شد و فتحعلی‌خان صاحب دیوان، حاکم خراسان و متولی‌باشی آستان قدس، از او دلجویی کرد و شکسته‌بند معروفی برای مداوایش از چناران آورد و، پس از بهبود وضعیت جسمانی، او را روانه‌ی تبریز کرد (رشدیه، ۱۳۶۲: ۳۲). تاریخ تأسیس مدرسه‌ی رشدیه در مشهد، که می‌توان آن را اولین گام در زمینه‌ی آموزش نوین در این شهر دانست، مشخص نیست. قاسمی پویا (۱۳۷۷: ۱۹۲) سال ۱۳۰۵ ق و آقاملایی (۱۳۸۴: ۶۰) سال ۱۳۰۷ ق را ثبت کرده است که به نظر می‌رسد نادرست باشد زیرا صاحب دیوان از ۵ شعبان ۱۳۰۸ ق تا ۱۰ رمضان ۱۳۱۰ ق حاکم خراسان بود (فاضلی بیرجندی، ۱۳۹۸: ۲۰۵-۲۰۳).

درباره‌ی خاستگاه اجتماعی رشدیه باید گفت او فرزند آخوند ملامهدی تبریزی و عالم‌زاده‌ای بود که در مدرسه‌ی فرانسوی بیروت درس خواند و با مدارس نوین آشنا شد (رشدیه، ۱۳۶۲: ۱۵، ۲۴). او تلاش کرد مشابه آن مدارس را برای اولین بار در ایران و مشهد دایر کند ولی مشخص نیست اقدامش چه قدر بر جامعه و ساختار آموزشی مشهد تأثیر گذاشته است. با این حال راه را برای تأسیس مدارس باز کرد.

مدرسه‌ی همّت

شیخ محمدعلی مدیر، بعد از میرزا حسن رشديه، دومین بنیانگذار مدارس نوین در مشهد است. او قدیمی‌ترین نهاد آموزشی سبک نوین مشهد را ۱۳۱۲ق در صحن عتیق آستان قدس رضوی دایر کرد. این مدرسه هر چند شکل و سازمان مدارس جدید را نداشت، اما به سبب مواد درسی جدید که تدریس می‌شد، آن را نخستین مدرسه‌ی جدید مشهد می‌دانند (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۴۱۱). شیخ محمدعلی مدیر که از هواخواهان معارف و مروجین علوم جدید در مشهد بود، ابتدا سراچه‌ی روی آب انبار صحن عتیق را اجاره کرد و چند نفر از معلمین متجدد و طلاب را استخدام و قریب صد شاگرد جمع کرد و مدرسه‌ای به سبک جدید به وجود آورد (تربیت، ش ۳۸، سال ۸، ص ۴). شیخ محمدعلی مدیر، فرزند احمد ابراهیم فروش، خاستگاه کاشمیری داشت ولی مقیم مشهد شد. او متأثر از افکار طالبوف در خراسان به تأسیس مدارس نوین پرداخت. شیخ محمدعلی در سفر به قفقاز با حاج عبدالرحیم طالبوف ملاقات کرد و تحت تأثیر سخنان او که گفته بود: «بزرگترین خدمت معارفی است و اگر می‌خواهی خدمتی کنی، مدرسه تأسیس کن» (آزادی، ش ۱۲۰۰، ص ۳)، به تأسیس مدرسه در صحن حرم امام رضا (ع) پرداخت؛ اما این مدرسه به خاطر مخالف سنت‌گرایان و دشمنان معارف چندان دوام نیاورد و خیلی زود تعطیل شد (تربیت، ش ۳۸، سال ۸، ص ۴؛ آزادی، ش ۱۲۰۰، ص ۳). شیخ محمدعلی مدیر، ۴۳ سال بعد از این واقعه، در فروردین ۱۳۱۵ش به موانع تأسیس مدارس نوین و جمله‌ی عوام الناس به اولین مدرسه‌ای که با زحمت در مشهد تأسیس کرده بود، اشاره کرده است (طوس، ش ۲۰۴، سال ۲، ص ۲).

شیخ محمدعلی مدیر پس از مدرسه‌ی صحن عتیق بارها تلاش کرد مدارس نوین را در مشهد راه‌اندازی کند. یکی از مدارس او با نام همّت یا همّت مظفری در ۱۳۱۸ق تأسیس شد. روزنامه‌ی *ثریا*، که مدرسه را «کارخانه آدم‌سازی» معرفی کرده، درباره‌ی تأسیس مدرسه‌ی همّت و نقش تجار آورده است که مدتی به کمک آقایان، تجار و اعیان مجلس‌ها تشکیل شد و در خیال افتتاح مدارس بودند و عاقبت شیخ محمدعلی خراسانی مدرسه‌ی همّت را تأسیس کرد (ثریا، ش ۲، سال ۳، ص ۲). در حالی که تجار در حال مشورت و رایزنی درباره‌ی تأسیس مدرسه‌ی جدید بودند و صحبت از تأسیس آن در مجالس و محافل اعیان دولتی و تجار بود، شیخ محمدعلی خراسانی

کمر همت بست و گوی سبقت را از همگان ربود و نسبت به افتتاح مدرسه کوشید تا در اندک زمانی اسباب تعلیم را فراهم کند. طبق گزارش اول رمضان ۱۳۱۸ق، این مدرسه به نام همت از ماه شعبان آن سال افتتاح شد. موسس آن اگر چه تاجری درجه اول نبود ولی تاجرزاده‌ای آگاه و نواندیش بود. پدرش، آقا احمد، تاجر ابریشم فروش خراسانی بود (همان؛ *حبل‌المتین*، ش ۱۲، سال ۸، ص ۱۳) که از وی حمایت می‌کرد. *حبل‌المتین* شیخ محمدعلی مدیر را محمدعلی دلال معرفی کرده (ش ۲۳، سال ۸، ص ۹) که نشان می‌دهد همچون پدرش در حوزه‌ی اقتصادی فعالیت می‌کرده است. او تا پایان عمر به فعالیت اقتصادی پرداخت و در ۱۳۰۸ش موسسه‌ی راهنمایی در زمینه‌ی خرید و فروش و اجاره‌ی املاک و کارایی تأسیس کرد و حجره‌اش در سرای سلطانی بود (بهار، ش ۵۶۳، سال ۳، ص ۲؛ *آفتاب شرق*، ش ۲۷۸، ص ۱).

تأسیس مدرسه‌ی همت در آن روزگار آن قدر حائز اهمیت بود که یکی از اختراعات خراسان معرفی شد (همان). این مدرسه در محله‌ی گندم‌آباد مشهد با ۴۰ شاگرد تأسیس شد (ثریا، ش ۲، سال ۳، ص ۲) و با حمایت مالی تجار فعالیت خود را ادامه داد. فهرست کمک‌کنندگان به این مدرسه نشان می‌دهد تجار نقش مهمی در شروع و تداوم اقدام فرهنگی شیخ محمدعلی خراسانی داشتند. حاج علی‌اکبر معین‌التجار، یکی از سه برادر هروری در مشهد (معین‌التجار، معاون‌التجار و حاج عبدالرحیم صراف)، از تجار شناخته شده‌ی این شهر بود (نجف‌زاده و قصابی‌گزکوه، ۱۴۰۳، ج ۲: ۱۰۴) که به مدرسه‌ی همت مظفّری کمک شایان توجهی کرد. طبق گزارش *حبل‌المتین*، در ۲۵ رمضان ۱۳۱۸ق جمعی از اعیان و تجار پرداخت وجهی قابل توجه برای کمک به تأسیس مدارس نوین را پذیرفتند. شاید به خاطر نقش برجسته‌ی معین‌التجار بود که وقایع‌نگار *حبل‌المتین* تنها نام او را ذکر کرده و نوشته از آن جمله جناب حاجی علی‌اکبر آقا معین‌التجار از راه فتوت در سال اول مبلغ ۵۰۰ تومان و برای سال‌های بعد سالیانه ۳۰۰ تومان در این عمل خیر که «افضل - الخیرات» بود، قبول کردند. سایرین نیز به اندازه‌ی قدرت خودشان بذل همت کردند و قرار بود این مدرسه افتتاح شود (*حبل‌المتین*، ش ۷، سال ۸، ص ۱۲).

علاوه بر معین‌التجار، برادرش حاجی معاون‌التجار در پنج ماه، هر ماه ۴ تومان در مجموع ۲۰ تومان کمک کرد. رئیس‌التجار ۲۰ تومان و حاجی عیسی تاجر اردبیلی وعده‌ی اهدای گندم داد. از آنجا که روزهای جمعه در مدرسه‌ی همت مرثیه خوانده می‌شد، ملا احمد تاجر ابریشم‌فروش

خراسانی، پدر مؤسس مدرسه همت، مخارج سه‌ی ماهه رجب، شعبان و رمضان این مراسم را برعهده گرفت (ثریا، ش ۲، سال ۳، ص ۲). تجار مشهد یک ماه بعد از تأسیس مدرسه‌ی همت آن را بیشتر مورد حمایت قرار دادند؛ به طوری که به مهم‌ترین حامیان این مدرسه تبدیل شدند. افرادی که به مدرسه‌ی همت اعانه دادند، بدین شرح بودند: حاجی محمدحسن رکن‌التجار ۵۰ تومان، رئیس‌التجار، معاون‌التجار و حاجی عبدالرحیم صراف هر کدام ۲۰ تومان، میرزا محمدباقر افشار ۱۵ تومان و میرزا عبدالله خان (منشی اول کنسولگری انگلیس) ۱ تومان که جمع کل اعانه ۱۲۶ تومان شد و به جز یک تومان بقیه کمک تجار بود (ثریا، ش ۴، سال ۳، ص ۴؛ *حبل‌المتین*، ش ۱۳، سال ۸، ص ۱۰). شاید بتوان دو علت مهم درباره نقش موثر تجار بزرگ در این اقدام فرهنگی خیریه برشمرد: اول، تجار با ممالک خارجی در ارتباط بودند و طی سفر پیشرفت کشورهای دیگر را دیده بودند؛ دوم، آنان کمتر تحت‌تأثیر فشارهای منفی عوام قرار می‌گرفتند. شاهد این مدعا گزارش ۱۹ ذی‌قعدة ۱۳۱۸ ق روزنامه‌ی *حبل‌المتین* است که به وضوح اشاره کرده «اشخاصی که مصمم به پرداخت وجه اعانه به مدرسه بودند مغرضین مانع شدند». از زمان افتتاح مدرسه‌ی همت تا شعبان ۱۳۱۸ ق، ۷۷ تومان و هزار دینار اعانه برای آن جمع شد. این در حالی بود که مدرسه ماهی ۱۰۰ تومان خرج داشت. وجوهی که از اطفال گرفته می‌شد، در ماه رجب ۲۵ تومان و ۲۰۰۰ دینار، در ماه شعبان حدود ۳۴ تومان شد. باقیمانده‌ی خرج مدرسه را بانی آن از راه دولت و ملت‌خواهی برعهده گرفت (*حبل‌المتین*، ش ۲۲، سال ۸، ص ۷).

در بین تجار مقیم مشهد باید از حمایت‌های معنوی ابراهیم محمدزاده تبریزی اصل کهنمویی به مدرسه‌ی همت یاد کرد. او در زمینه‌ی تجارت خارجی فعالیت می‌کرد و از ۱۳۱۰ ق ساکن مشهد شد و هم‌زمان با تأسیس مدرسه‌ی همت اولین کارخانه‌ی سیگارسازی این شهر را دایر کرد. او گزارش تأسیس مدرسه‌ی جدید همت را برای روزنامه‌ی *ثریا* نوشت (ثریا، ش ۲، سال ۳، ص ۲). علاوه بر این، به خاطر همکاری‌هایش، اولین مجلس امتحان شاگردان مدرسه‌ی همت در ۱۹ ذی‌قعدة ۱۳۱۸ ق در کارخانه‌ی سیگارسازی او واقع در بازارچه عیدگاه برگزار شد (دب، ش ۱۳، سال اول، ص ۹۹).

مدرسه‌ی همت مظفری یک سال دایر بود و ۳۰۰ نفر شاگرد داشت. جلسه‌ی امتحان نهایی آن در حضور بزرگان مشهد برگزار شد. فهرست اعانه‌دهندگان مدرسه در زمان این مراسم شامل

والی خراسان، نایب‌الایاله، حاجی ظفرالدوله (رئیس کل قشون)، میرزا حسن خان مستوفی، حاجی معززالملک، عمادالملک (حکمران طبس) و اعتمادالسلطنه و... بود. فهرستی که بیشتر صاحب‌منصبان را نشان می‌دهد و تنها رئیس‌التجار از جمله تجار بود (دب، ش ۱۳، سال اول، ص ۱۰۰) (تصویر ۱). پدرش، حاج ابوالقاسم ملک‌التجار، از شخصیت‌های موثر در کمک به مدارس نوین مشهد بود؛ طوری که روزنامه‌ی تربیت در ۱۳۱۸ق او را به عنوان یکی از شخصیت‌های اثرگذار در حوزه‌ی تعلیم و تربیت و تأسیس مدارس در مشهد معرفی کرده و پس از فوت او پسرش، حاج غلامرضا رئیس‌التجار، «عمل مدارس و مکاتب مشهد را رونق» داده است (تربیت، ش ۲۰۱، سال ۴، ص ۸۰۷). رئیس‌التجار ماهیانه به مدارس جدید اعانه مستمر می‌پرداخت. به طور مثال، در ذیقعه‌ی ۱۳۱۸ق مبلغ ۳۰ تومان نقد پرداخت کرد و ماهیانه مبلغ ۱۰ تومان اعانه مستمر را تعهد کرد (دب، ش ۱۳، سال اول، ص ۱۰۰). کمک‌های رئیس‌التجار به مدارس نوین به مدرسه‌ی همّت ختم نشد. او در همین زمان به مدرسه‌ی سادات تهران نیز کمک قابل‌توجهی کرد؛ طوری که یحیی دولت‌آبادی درباره‌اش نوشته آقارضای رئیس‌التجار خراسانی بیش از دیگر تجار در فراهم آمدن اسباب پیشرفت دفتر اعانه‌ی آن مدرسه مساعدت می‌نمود (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۴۹).

در جلسه‌ی امتحان مدرسه‌ی همّت مظفر از حاضرین در جلسه مبلغ ۵۰۰ تومان اعانه جمع‌آوری شد تا صرف مخارج مدرسه و شاگردانی که رایگان درس می‌خواندند و اولاد سادات شود ولی این کمک‌ها تأثیری بر سرنوشت مدرسه نگذاشت و به جای ترقی تنزل کرد و وقتی درباره‌ی سرنوشت آن اعانه‌ها پرسیده شد، شیخ محمدعلی مدیر گفت: «دلّم می‌خواهد وزیر علوم مملکت این سوال را از من بنماید ولی چه فایده که وزیر علوم سؤال فرموده و من هم تکلیف گفتن به همه جا و همه کس را ندارم» (اطلاع، ش ۱۴، سال ۲۷، ص ۲). بدین ترتیب مدرسه‌ی همّت مظفّری تنها یک سال با رونق و طبق قاعده به کار خود ادامه داد. روزنامه‌ی دب علت تعطیلی این مدرسه را به‌خوبی چنین بیان کرده است:

«با هزار خون جگر یک مدرسه مصنوعی فراهم کرده‌ایم. هرچه زحمت می‌کشیم و سعی می‌کنیم که آن را دایر و مرتب سازیم نمی‌شود. مثل پالان خر دجال یک طرفش را رفو می‌کنیم، از طرف دیگر می‌شکافد و دهن باز می‌کند. خدا می‌داند با مردمان عامی جاهل بی‌بصیرتی طرف

شده‌ایم که جز حساب درهم و دینار چیزی در ترازوی فکرتشان نمی‌توان سنجید. امیدوارم که بعد از انقضای ماه صفر و تأسیس انجمن ادب با استحضار دانایان و معارف پژوهان غیرتمند هنرپرور قراری در ترتیب و مهمات لازمه این مدرسه موسوم به همت گذارده شود که اگر بعدها کسی به خیال تأسیس مدرسه برآید با شوق تمام رغبت به اقدام نماید» (ادب، ش ۲۴، سال اول، ص ۱۹۲). این گزارش نشان می‌دهد کمک مالی تنها شرط تداوم یک نهاد فرهنگی نیست. گزارش ۱۷ شعبان ۱۳۲۳ق به طور کلی اشاره به زحمات و صدمات حاصل از مدرسه‌ی همت دارد (اطلاع، ش ۱۵، سال ۲۷، ص ۱۴۰). با اینکه شیخ محمدعلی مدیر علت این مشکلات را می‌دانست ولی چیزی نمی‌گفت. ریاضی هروی افتتاح «مدرسه‌ی همتیه» را در ذیل اخبار مشهد در ۱۳۱۸ق ذکر کرده ولی تأکید کرده پس از چندی برهم خورد (ریاضی هروی، ۱۳۷۲: ۱۴۰).

مدرسه‌ی معینیه

حاج علی‌اکبر معین‌التجار همچون برادرش، حاج عبدالرحیم صراف، از رجال پیشگام مشهد در امور فرهنگی بود. او که اهل سفر به فرنگستان بود و بارها به روسیه سفر کرده بود، تحت‌تأثیر پیشرفت‌های غرب نقش مهمی در شروع فعالیت اولین مدارس نوین مشهد ایفا کرد و به شکل مستقیم و غیرمستقیم در این حوزه فعالیت نمود. او قبل از تأسیس مدرسه‌ی همت مظفری قصدش در کمک به مدارس جدید را بیان کرد. گزارش وقایع‌نگار روزنامه *حبل‌المتین* از مشهد نشان می‌دهد قبل از اقدام شیخ محمدعلی خراسانی به تأسیس مدرسه‌ی همت مظفری، تجار در همین زمینه مجالس مشورتی تشکیل داده بودند. مهم‌ترین جلسه در این زمینه با حضور تجار در باغ گل‌ختمی، که ملک حاج محمدحسن معاون‌التجار بود، برگزار شد. معین‌التجار در آن جلسه اظهار داشت: «پس از بازگشت از آخرین سفر فرنگستان تصمیم گرفته یک باب مدرسه منظم در این شهر احداث کند» و تمام مصارف و مخارج آن را شخصاً برعهده بگیرد. او برای این هدف تصمیم گرفت خانه‌ای بخرد یا اجاره کند که در آن اسباب تحصیل محصلین فراهم گردد ولی بیم آن وجود داشت که این مدرسه بعد از چند سال مثل بعضی بناهای دیگر از بین برود. به همین جهت پیشنهاد داد مقداری از زمین باغ سالار را که در دست آستان قدس بود، در اختیار بگیرد و در آن مدرسه‌ای تأسیس کند تا همیشه باقی بماند. تجار مشهد این نظر معین‌التجار را

پسندیدند و منتظر بودند که تولیت این زمین را واگذار کند (حبل‌المتین، ش ۱۰، سال ۸، ص ۱۱). این گزارش، علاوه بر نقش تجار، تأثیر سفر به فرنگ و مشاهده‌ی پیشرفت‌های دول اروپایی را نشان می‌دهد که بر تجار زودتر از سایر اقشار جامعه اثر گذاشت. از سوی دیگر، اهمیت مکان مدرسه را نشان می‌دهد که می‌توانست بسیار موثر بر تداوم آن باشد. معین‌التجار از محدود تجار مقیم مشهد بود که بعد از کمک به مدرسه‌ی همّت تصمیم گرفت با هزینه‌ی شخصی‌اش، همچنانکه وعده داده بود، مدرسه‌ای منظم تأسیس کند. مسئله‌ی تأمین مکان و سفر معین‌التجار به قفقاز باعث تأخیر در تأسیس مدرسه شد. او در نیمه‌ی شعبان ۱۳۱۸ق برای استقبال از کاروان مظفرالدین شاه، که از سفر فرنگ برمی‌گشت، روانه‌ی تفلیس شد و این امید وجود داشت که بعد از بازگشت این وعده را عملی کند (همان)؛ حدود چهار ماه بعد مکتبی به نام معینیه تأسیس کرد. برای این منظور، تیمچه‌ی مخصوص خود را در پایین خیابان تخلیه کرد و زیاده از اندازه در انجام این مقصود اهتمام ورزید (حبل‌المتین، ش ۲۳، سال ۸، ص ۹). اگر چه اطلاعاتی از سرنوشت این مدرسه در دسترس نیست ولی معین‌التجار یکی از مهم‌ترین تجار در زمینه‌ی تأسیس و فعالیت مدارس نوین است. او در سال‌های بعد به مدارس انجمن سعادت در مشهد کمک شایانی کرد.

مدرسه‌ی مظفری

توقف فعالیت مدرسه‌ی همّت مظفری به معنای پایان تلاش‌های شیخ محمدعلی مدیر نبود. او پس از آن در ۱۳۲۲ق مدرسه‌ی جدیدی به نام مظفری راه‌اندازی کرد و «به جهت وهم شخصی باز مدرسه را طوری راه انداخت که در مولود شاه افتتاح شد.» این مدرسه، که با کمک مالی مظفر نظام امیرپنجه فوج بیگلربیگی شهر شروع به کار کرد (حبل‌المتین، ش ۱۷، سال ۱۳، ص ۱۱؛ تربیت، ش ۳۸، سال ۸، ص ۴)، تنها مدرسه‌ی نوین در اوایل ۱۳۲۲ش بود. طبق گزارش روزنامه‌ی تربیت در ۲۵ صفر ۱۳۲۲ق، مدرسه در ارض اقدس (مشهد) منحصر به یک باب به نام مدرسه‌ی علمیه مظفریه بود و تمام بزرگ‌زادگان شهر در این دارالعلم مشغول به تحصیل بودند. وجود این مدرسه اسباب امیدواری گشت که بعدها این آموزگارخانه سرمشق کلیه‌ی اهالی خراسان شود (تربیت، ش ۳۱۵، سال ۷، ص ۳). مدیریت این مدرسه برعهده‌ی شیخ محمدعلی مدیر، پدر آموزش

و پرورش نوین خراسان، بود که چند سال بعد روزنامه‌ی بشارت را در مشهد بنیان گذاشت (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۲۹). اگر چه محمدحسن خان صبا - مشهور به ملک‌الحکما - نقش خود را در تأسیس مدارس مشهد پررنگ نشان داده است (ملک‌الحکما، ۱۳۴۹: ۱۳۸)، همکاری‌اش با محمدعلی مدیر از ۱۳۱۸ ق تقویت شد. چنانکه مقرر شد شیخ محمدعلی مدیر را در دایر کردن مدرسه‌ی همت همراهی کند (حبل‌المتین، ش ۲۲، سال ۸، ص ۷). او تأسیس مدرسه‌ی مظفریه هم نقش داشت. مدرسه‌ای که در کوچه‌ی ارگ دایر شد و دارای ۵۰ نفر شاگرد در چهار کلاس بود. محمدحسن خان ملک‌الحکما، پسر مرحوم ندیم‌باشی و از معارف شهر، یک ماه بعد از افتتاح این مدرسه با چند نفر از محترمین شهر از جمله حاج شیخ ابومحمد شیخ‌الاسلام ترشیزی، دکتر هادی خان طبیب، منصورالسلطنه میرپنجه، محمدحسن خان خوئی (سرتیپ توپخانه)، حاج علوالدوله و سعادت‌قلی خان (سرهنگ تلگرافخانه) به بازدید مدرسه‌ی مظفریه رفتند و از چند نفر از اطفال امتحان گرفتند. ملک‌الحکما و حاجی شیخ ابومحمد برای تشویق هر کدام، یک دست عبا به مدیر مدرسه هدیه دادند و به معلمین نیز، هر یک، یک عبا و به اطفال نیز نفری دو دفتر جدول‌کشیده دادند. آصف‌الدوله، والی خراسان و سیستان، نیز دانش‌آموزان مدرسه را به مجلس سلام عام عید تولد مظفرالدین شاه در روز ۱۴ جمادی‌الثانی ۱۳۲۳ ق دعوت کرد (اطلاع، ش ۱۵، سال ۲۷، ص ۱۴۰). شاگردان مدرسه‌ی مظفری در این جشن با خواندن خطابه‌های غرا نظر والی را جلب کردند که مبلغ ۵۰ تومان انعام وعده‌ی بازدید از مدرسه داد.

اقدام شیخ محمدعلی مدیر در تأسیس مدرسه‌ی مظفریه مورد توجه وزیر امور خارجه نیز قرار گرفت. نصرالله مشیرالدوله، وزیر امور خارجه ایران، در ۵ صفر ۱۳۲۴ ق طی نامه‌ای به کارگذار خارجه خراسان یادآور شد مدرسه‌ی مبارکه‌ی مظفری پس از چندی به همت غیرتمندان مملکت خراسان در ارض اقدس (مشهد) تأسیس شده است. وی دستور همه نوع مساعدت و همراهی در بقا و ترویج تعلیم و تربیت در خراسان را داد (وزارت امور خارجه ایران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۲۴ ق، کارتن ۱۰، پوشه ۱۳، برگ ۹۶).

طبق گزارش ۲۴ محرم ۱۳۲۵ ق، حدود دو سال از تأسیس مدرسه‌ی مبارکه‌ی مظفریه در کوچه‌ی ارگ می‌گذشت و قرار بود از اول صفر ۱۳۲۵ ق ۵۰ شاگرد را مجانی بپذیرد (بشارت، ش ۱۲، سال اول، ص ۲). روزنامه‌ی بشارت در حمایت از ترویج علم و دانش و تشویق مردم به مدارس

جدید سرمقاله‌ی با عنوان «ترقی خواهان را بشارت» نوشت و در آن به نگارش نظام‌نامه‌ای برای مدارس جدید و سایر مکاتب قدیمی و مدرسه‌ی مظفریه توسط میرزا اسماعیل خان اشاره کرد. اگر چه به شغل آقا میرزا اسماعیل خان اشاره‌ای نشده، ولی وی پسر حاجی محمدابراهیم آقا تاجر تبریزی بود (بشارت، ش ۲۸، سال اول، ص ۱) که نشان می‌دهد تاجرزاده‌ی دیگری در انسجام دادن به مدارس نوین مشهد نقش داشته است.

با وجود این اقدامات، مدرسه‌ی مظفریه چندان دوام نیاورد و با سفر مدیر آن به ترشیز، که وطن اصلی‌اش بود، این مدرسه برچیده شد (حبیل‌المتین، ش ۲۰۴، سال اول، ص ۴). با وجود تمام این تلاش‌ها، وقایع‌نگار نشریه‌ی تربیت در مشهد بانیان این اقدامات را «بعضی از اشخاص بی‌مایه و اطلاع» قلمداد کرده که اقدامشان چون از روی اساس صحیحی نبوده، نتیجه عکس داده و موجب یأس و حتی کراهت وطن‌پرستان شده است (تربیت، ش ۴۱۴، سال ۹، ص ۲). به نظر می‌رسد این نگاه بیشتر برای بزرگ جلوه دادن حاجی اسدالله خامنه نوشته شده که مدرسه‌ی معرفت را تأسیس کرد.

مدرسه‌ی معرفت

مدرسه‌ی معرفت یکی دیگر از مدارس نوین مشهد بود که توسط یک تاجر تأسیس شد. حاج اسدالله تاجر خامنه - معروف به فتح‌الله‌اف - از تجار معتبر آذربایجان بود که سال‌ها در پتروسکی، مرکز داغستان، ساکن و مشغول تجارت بوده و از برکت این شغل سرمایه‌ای به دست آورده بود. او به خاطر اغتشاش روسیه به مشهد مهاجرت کرد و تصمیم گرفت مدرسه‌ای ابتدایی برای ۵۰ نفر بی‌بضاعت به وضع جدید تأسیس کند؛ بنابراین یک باب عمارت عالی برای مدرسه در کنار عمارت مسکونی‌اش خرید و مرمت کرد و تمام لوازم آن را شامل اثاثیه، معلم، کتاب و غیره فراهم نمود و در جمادی‌الاولی ۱۳۲۴ق مدرسه‌ی معرفت را افتتاح کرد. چون این مدرسه در مشهد اولین مدرسه‌ی ابتدایی به سبک جدید و منحصربه‌فرد بود، جمعی از محترمین شهر درخواست کردند تا فرزندان آن‌ها نیز پذیرفته شوند؛ بدین ترتیب تا ۶ شعبان ۱۳۲۴ق حدود ۸۰ نفر شاگرد مبتدی در آن مدرسه مجانی مشغول درس خواندن شدند و تمام مخارج شامل هزینه‌ی کتاب، لوازم‌التحریر و حقوق ماهانه‌ی معلم را حاجی اسدالله خامنه پرداخت می‌کرد (ندای وطن، ش ۱۳،

سال اول، ص ۶؛ تربیت، ش ۴۱۴، سال ۹، ص ۲). بشارت تعداد دانش‌آموزان این مدرسه را در ذیقعدہ ۱۳۲۴ ق «قریب به هفتاد نفر از اطفال فقرا» ذکر کرده است (بشارت، ش ۳، سال اول، ص ۸).

حاج اسدالله خامنه یکی از وطن‌پرستان و معارف‌خواهان معرفی شده که مدرسه‌ی معرفت را در مشهد به طرح و شیوه‌ی جدید دایر کرد (جمع و خرج مدارس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ ق: ۷؛ حبل‌المتین، ش ۳۰، سال ۱۴، ص ۱۲). او این مدرسه را همراه برادرش حاجی الله‌وردی، از تجار تحول‌خواه تبریزی و مقیم در مشهد، تأسیس کرد (فکر آزاد، ش ۲۰ سال اول، ص ۴)؛ به همین جهت او را از «پیشگامان آموزش و پرورش نوین خراسان و مشهد» دانسته‌اند (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۳۲). گزارشگر روزنامه‌ی *ندای وطن* شش ماه بعد از افتتاح این مدرسه آن را اولین مدرسه‌ی ابتدایی به وضع جدید و منحصربه‌فرد در این شهر معرفی کرد. تأکید بر "اولین" و "وضع جدید" احتمالاً بدین جهت است که در فضا و مکانی مخصوص مدرسه دایر شد. یکی دیگر از ویژگی‌های مدارس جدید این بود که بعد از شش ماه از دانش‌آموزان امتحان می‌گرفتند (*ندای وطن*، ش ۱۳، سال اول، ص ۶). این مدرسه در ۱۳۲۵ ق بیش از یک‌صد دانش‌آموز داشت که سه‌چهارم اطفال فقرا بودند و رایگان تحصیل می‌کردند و لوازم تحصیل آن‌ها نیز از طرف مدرسه داده می‌شد؛ یک‌چهارم آن‌ها نیز هزینه‌ی تحصیلشان را پرداخت می‌کردند که حاجی اسدالله به خواهش جمعی از آقابان مجبور به قبول و تربیت آن‌ها گردید.

این مدرسه با اینکه توسط تاجری نواندیش تأسیس شد ولی چون متکی بر کمک مالی یک نفر بود، با مشکلاتی مواجه شد و چندان دوام نیاورد. یکی از شاگردان این مدرسه که تحصیل در مدارس نوین و سپس مدرسه‌ی مظفریه‌ی مشهد و مدرسه‌ی معرفت را تجربه کرده دو نقص مهم برای آن بیان کرده که در صورت اصلاح می‌توانست از لحاظ نظم بعد از مدرسه‌ی رحیمیه سعادت در رتبه‌ی دوم قرار گیرد. اولین نقص این مدرسه تغییر مدیران و شاگردان بود. نقص دوم ویژگی‌های مدیر آن بود که شخصی «امی و بیسواد محض» بود و در جزئیات امور مدرسه با استقلال رأی رفتار می‌کرد؛ چنان‌که طی چند ماه ۵ نفر از معلمان و بیش از دو سوم شاگردان تغییر کردند؛ دروس و تحصیلات شاگردان از نظم و ترتیب خارج شد و اعضای مدرسه از کار منزجر و دلسرد شدند؛ در نهایت تمام اعضای مدرسه استعفا دادند. استعفای سید حسین اردبیلی

که از فضایی وطن پرست بود و زحمات او در انتظام مدرسه بسیار مؤثر بود، باعث وقفه‌ای در نظم و ترقی این مدرسه شد؛ استعفایی که در حین سفر تجاری حاج اسدالله خامنه اتفاق افتاد. این دانش‌آموز برای رفع این مشکل پیشنهاد اداره‌ی مدرسه توسط یک هیئت با بصیرت را مطرح کرده است (خورشید، ش ۸۳، سال اول، ص ۴؛ *حبل‌المتین*، ش ۲۰۴، سال اول، ص ۴). اگرچه این مدرسه چندان دوام نیاورد ولی محمدصادق تبریزی، مدیر روزنامه‌ی خورشید، اظهار امیدواری کرد سایر متمولین شامل تجار و اعیان تحت تأثیر حاج اسدالله خامنه مدارس متعددی دایر نمایند (*ندای وطن*، ش ۱۳، سال اول، ص ۶). خامنه در این زمینه الگوی مناسبی برای تجار بود. با این وجود بعد از توقف فعالیت مدرسه‌ی معرفت، فقدان مدارس به شیوه‌ی جدید در مشهد مشهود بود. شهری با بیش از ۱۳۰ هزار نفر یک مدرسه‌ی منظم با اصول جدید نداشت (*حبل‌المتین*، ش ۳۰، سال ۱۴، ص ۱۲).

مدارس انجمن سعادت مشهد

هم‌زمان با انقلاب مشروطه انجمن‌ها و گروه‌های مختلف سیاسی و فرهنگی در مشهد شکل گرفت که یکی از آن‌ها با عنوان "انجمن خیریه سعادت" نقش مهمی در فعالیت‌های فرهنگی از جمله تأسیس مدارس نوین ایفا کرد. انجمن سعادت مشهد در ارتباط با انجمن سعادت استانبول و آزادی‌خواهان بادکوبه به وجود آمد و اولین انجمن خیریه‌ی ملی بود که به همت گروهی از اشخاص وطن پرست و خیرخواه در این شهر تأسیس شد. این انجمن در اواسط محرم ۱۳۲۵ ق در منزل حاجی میرزا ابوتراب خان اقبال‌التولیه و با حضور گروهی مرکب از چهارده نفر از بزرگان تشکیل شد و نظام‌نامه‌ای برای تعیین حدود و وظایف آن تدوین شد (مجلس، ش ۱۱۲، سال اول، ص ۱). حوزه‌ی فعالیت انجمن خیریه سعادت در رابطه با تأسیس مدارس، قرائت‌خانه و خدمات عام‌المنفعه نظیر آبله‌کوبی بود؛ در این میان، شاخص‌ترین فعالیت آن تأسیس مدارس نوین بود. انجمن شش نفر را برای رسیدگی به امور مدرسه‌ی رحیمیه و قرائت‌خانه‌ی سعادت تعیین کرد. محمدحسین میرزا سرتیپ مهندس، متین‌السلطنه، میرزا اسماعیل خان (مترجم گمرک)، حاجی اقبال‌التولیه، محمدصادق تبریزی و حاجی محمداسماعیل آقا تاجر کاشانی (از تجار معتبر مقیم مشهد) منتخبین بودند (خورشید، ش ۱۱، سال اول، ص ۱-۲). برخی از اعضای انجمن سعادت

مشهد از تجار بودند و تجار در دومین دوره در هیئت مدیره‌ی انجمن سعادت جایگاه مهمی یافتند. اعضای انجمن خیریه سعادت که در ۱۱ ذی‌قعدة ۱۳۲۷ ق جشن مفصلی در قرائت‌خانه‌ی ملی برگزار کردند، هیئت مدیره‌ی جدیدی شامل مصدق‌السلطان، ارفع‌السلطان، حاجی اقبال‌التولیه، حاجی مشاور‌الوزراء، حاجی محمدجعفر آقا مازندرانی، مبصر‌الملک، آقا میرزا صادق تبریزی و حاجی عبدالرحیم صراف انتخاب کردند (ایران نو، ش ۸۶، سال اول، ص ۳)؛ در این ترکیب تعداد بیشتری از تجار دیده می‌شود. حاجی محمدجعفر مازندرانی یا کشمیری و حاجی عبدالرحیم صراف از تجار صاحب‌نام مشهد بودند.

هدف انجمن خیریه سعادت مشهد منحصر به پیشرفت نوع خاصی از امور خیریه نبود بلکه مؤسسين در اندیشه‌ی انجام فعالیت‌های عام‌المنفعه‌ی متعددی بودند و یکی از اهداف این بود که «برای نشر علم و ترقی نوباوگان افتتاح مدرسه و قرائتخانه نمایند» (جمع و خرج مدارس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ ق: ۲-۴). در همین راستا، بیشترین تلاش آن‌ها در رابطه با تأسیس مدارس بود. احتمالاً براساس تجربیات فردی و ناکامی‌های دهه‌های گذشته، این بار تصمیم جمعی گرفته شد و برای نیل به این مقصود دفتر اعانه باز کردند. اعانه‌های این انجمن به شکل‌های مختلف برای تأسیس، مستمری برای تداوم فعالیت و شهریه‌ی دانش‌آموزان بود. یکی از تجار مشهد در کمک به انجمن سعادت بسیار شاخص و ممتاز بود؛ حاجی عبدالرحیم صراف بیش از سایرین برای پیشرفت امور خیریه کمک کرد. او با سعی و جدیت حدود ۱۹۰۰ تومان اعانه از اعیان و تجار داخل و خارج مشهد جمع‌آوری کرد و خودش نیز ۲۰۰ تومان کمک نمود که جمع آن حدود ۲۱۰۰ تومان شد تا زمینه برای تأسیس مدارس انجمن سعادت فراهم گردد. بدین ترتیب تجار نقش مهمی در تأسیس مدارس نوین ایفا کردند که اسامی آن‌ها در جدول ۱ آمده است:

جدول ۱. فهرست کمک‌کنندگان به انجمن سعادت

ردیف	نام اعانه‌دهنده	مبلغ به قران	ردیف	نام اعانه‌دهنده	مبلغ
۱	مشهدی محمد عموغلی*	۵۰۰	۱۷	حاجی میرحسین قالیباف*	۵۰۰
۲	میرزا عبدالحمید خان متین - السلطنه	۵۰۰	۱۸	حاجی محمدابراهیم تاجر میلانی*	۵۰۰
۳	علی آقا درودی*	۵۰۰	۱۹	حاجی ملاحسین قالی فروش*	۵۰۰
۴	مشهد عبدالله تاجر قره‌باغی*	۵۰۰	۲۰	حاجی علی اکبر معین‌التجار*	۵۰۰
۵	میر مرتضی قره‌باغی*	۵۰۰	۲۱	حاجی میرزا محمدکرباسی تاجر یزدی*	۵۰۰
۶	حاجی میرزا ابوتراب خان اقبال - التولیه	۵۰۰	۲۲	شاهزاده جلال‌السلطان	۷۰۰
۷	مصدق‌السلطان	۵۰۰	۲۳	حاجی محمداسمعیل معاون - الصنائع	۵۰۰
۸	مشهدی علی اصغر ولدی اردبیلی*	۵۰۰	۲۴	حاجی شیخ ابوالقاسم طهرانی*	۵۰۰
۹	حاجی محمداسمعیل تاجر کاشانی اسلامبولچی*	۵۰۰	۲۵	حاجی محمدآقا تاجر سلماسی*	۵۰۰
۱۱	حاجی عبدالرحیم صراف*	۲۰۰۰	۲۶	حاجی عبدالخالق تاجر یزدی*	۵۰۰
۱۲	حاجی محمدتقی رضایوف*	۵۰۰	۲۷	حاجی میرزا محمدباقر تاجر معروف به شرکاء*	۵۰۰
۱۳	یوسف بیگ قره‌باغی*	۵۰۰	۲۸	حاجی اسدالله تاجر کاشانی*	۵۰۰
۱۴	حاجی جلیل خامنه*	۵۰۰	۲۹	حاجی محمدتقی تاجر درودی*	۱۰۰۰
۱۵	حاجی محمدکاظم رکن‌التجار یزدی*	۱۰۰۰	۳۰	مکرم‌الملک	۲۵۰
۱۶	مسیو ملیتور رئیس گمرکات	۵۰۰	۳۱	سردار موید	۸۰۰
۱۷	محمدجواد تاجر یزدی معروف به اخوان*	۱۰۰۰	۳۲	میرزا عبدالحسین اصفهانی*	۱۰۰

(خورشید، ش ۵، سال اول، ص ۷؛ جمع و خرج مدرّس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ق: ۱۳-۱۷) (تصویر ۲)

میرزا غلامرضا خان (منشی‌باشی گمرک) نیز ۵۰ تومان کمک کرد و روزنامه‌ی خورشید از حاجی میرزا محمد تاجر یزدی هم نام می‌برد که ۵۰ تومان کمک کرد. روزنامه‌ی مجلس اسامی اعانه‌دهندگان و نیز مبالغ اهدایی هر یک از افراد را به چاپ رسانده و نام افرادی را که متعهد به پرداخت مستمری ماهانه برای مدرسه شدند، نیز درج کرده است (مجلس، ش ۱۱۲، سال اول، ص ۱). با توجه به این فهرست‌ها می‌توان گفت بیشتر اعانه‌دهندگان از میان تجار بودند (خرابی، ۱۳۸۴: ۵۲). فهرست ۳۲ نفره‌ی اعانه‌دهندگان قبل از افتتاح مدرسه‌ی رحیمیه‌ی سعادت نشان می‌دهد حداقل ۲۴ نفر، یعنی سه‌چهارم آن‌ها، تاجر بودند؛ تجاری که بیشترشان در سطح بین‌المللی فعالیت می‌کردند و به‌ویژه با روسیه در ارتباط بودند و پیشرفت‌های ممالک اروپایی را دیده بودند.

مدارس، علاوه بر نیازهای اولیه، مخارجی داشتند که باید تأمین می‌شد. انجمن سعادت مشهد راه‌های مختلفی برای تأمین این نیازها در نظر گرفت. علاوه بر پرداخت اعانه‌ی اولیه از طرف خیرین، جمعی از معارف‌خواهان چنین صلاح دیدند که هرکس تمایل داشت، برای دوام، بقا و وسعت اداره‌ی مدرسه‌ی رحیمیه، اعانه‌ی شهریه ماهانه را هر ماه مطابق قبض به مدرسه بپردازد. برخی از تجار از جمله حاجی معین‌التجار (۲ تومان) و حاجی محمدعلی رضایوف (۱ تومان) اعانه‌ی شهریه به مدرسه‌ی رحیمیه پرداخت می‌کردند (خورشید، ش ۸، سال اول، ص ۸-۷؛ *حبل‌المتین*، ش ۴۴، سال ۱۴، ص ۱۰) (تصویر ۳). اعانه‌ی مستمر و ماهیانه بیشتر توسط صاحب‌منصبان سیاسی نظیر رکن‌الدوله (والی خراسان)، عین‌الدوله، نجدالسلطنه، اعتبارالسلطنه و سپس صدرالممالک (متولی آستان قدس) پرداخت می‌شد؛ اعانه‌ای که در ۱۳۲۵ ق ماهانه بین ۲۹۵ تا ۳۳۰ قران می‌شد و در ۱۳۲۶ ق به ۴۶۵ قران رسید. بیشتر اعانه‌پردازان چهره‌های سرشناس ولی غیرتاجر بودند و تنها تاجری که به طور مستمر این اعانه را می‌پرداخت، حاجی معین‌التجار بود. او از شعبان ۱۳۲۵ ق ماهانه ۲۰ قران کمک می‌کرد و در ذیقعه ۱۳۲۵ ق آن را به ۴۰ قران افزایش داد و این روند تا جمادی‌الاول ۱۳۲۷ ق ادامه یافت. علاوه بر این، برادرش، حاجی معاون‌التجار، اعانه‌ی مستمر ۲۰ قران کمک کرد (جمع و خرج مدارس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ ق: ۲۷، ۳۵، ۵۱). سپس به صورت پراکنده تعداد معدودی از تجار آن اعانه را پرداخت کردند. از جمادی‌الآخر ۱۳۲۷ ق نام دو تاجرزاده‌ی جدید دیده می‌شود؛ حاجی حسین ولد ملک‌التجار با

۱۰۰ قران و میرزا علی نقی آقا، ولد علی آقا درودی، با ۱۵ قران (همان: ۱۱۰). در جشن مدرسه نیز نام چند تاجر پیشه برای اولین بار ذکر شد؛ حاجی غلامحسین دلال یزدی با ۱۰۰ قران و حاجی عبدالرحیم بلور فروش با ۳۰ قران (همان: ۱۱۸). نام حاج حسین ملک چند ماه پایانی سال ۱۳۲۷ ق ذکر شده است.

حاج عبدالرحیم صراف

حاج عبدالرحیم صراف هراتی شاخص ترین چهره در بین مؤسسان مدارس انجمن سعادت بود که علاوه بر کمک نقدی، منزلی به قیمت ۵۴۰۰ تومان در بالاخیابان مشهد روبه روی باغ تولیت، برای تأسیس مدرسه به طور رایگان در اختیار انجمن گذاشت؛ در حالی که مبلغ ۱۷۰۰ تومان برای مرمت آن هزینه کرده بود تا مطابق ساختار مدرسه آماده شود (جمع و خرج مدارس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ ق: ۳؛ خورشید، ش ۴، سال اول، ص ۸). به همین مناسبت در گزارش روزنامه‌ی مجلس از او به عنوان فردی «از اغنیا ملت خواه این شهر مقدس» یاد شده است (مجلس، ش ۱۱۲، سال اول، ص ۱). سه سال بعد که کتابچه جمع و خرج انجمن سعادت مشهد منتشر شد، ضمن تقدیر از اقدامات خیریه به طور خاص از حاجی عبدالرحیم آقا یاد شد تا سرمشق تجار قرار گیرد (مجلس، ش ۸۸، سال ۳، ص ۳). اعضای انجمن سعادت نیز به مناسبت اینکه حاج عبدالرحیم صراف بیش از سایرین با انجمن همراهی کرده، نخستین مدرسه‌ای را که در ۱۳۲۵ ق افتتاح کردند، به نام ایشان مدرسه‌ی رحیمیه سعادت نام‌گذاری نمودند (جمع و خرج مدارس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ ق: ۲؛ فکر آزاد، ش ۲۰، سال اول، ص ۴) (تصویر ۴).

بخشی از کمک‌های حاجی عبدالرحیم صراف به پوشش کودکان اختصاص می‌یافت. او که مؤسس اعظم مدارس معرفی شده، از ۹ ذیقعد ۱۳۲۷ ق خیاط‌های مخصوص آورد و برای شاگردان مدرسه‌ی سعادت لباس تهیه کرد (ایران نو، ش ۸۶، سال اول، ص ۳). حاجی عبدالرحیم آقا صراف، بانی مدرسه‌ی خیریه رحیمیه، کمک جمع می‌کرد و از اولین وطن پرستان و معارف-پروران ملت خواه بود که پیش از عید نوروز برای عموم شاگردان مدرسه‌ی اتحادیه سعادت، نشان و کفش و کلاه تهیه می‌کرد (ایران نو، ش ۱۷۷، سال اول، ص ۴).

روزنامه‌ی *ندای وطن* نیز درباره‌ی این اقدام حاجی عبدالرحیم صراف نوشت: «امید هست به زودی وضع این مدرسه تغییر کلی کند و وسعتی به کار بدهد که چند نفر معلم و متعلم افزوده شود و سایر متمولین از تجار و اعیان تأسی به این مرد بزرگوار نموده مدارس متعدد دائر نمایند. خداوند این گونه اشخاص وطن پرست را در میان ملت ما زیاد فرماید آمین. محمد صادق تبریزی» (ندای وطن، ش ۱۳، سال اول، ص ۶).

مدرسه‌ی رحیمیه سعادت

نخستین مدرسه‌ی انجمن سعادت مشهد با نام رحیمیه در ۱۳۲۵ ق افتتاح شد. عملکرد آن مدرسه در سال اول قابل توجه بود و مورد تحسین قرار گرفت. طبق گزارش *حبل‌المتین* تهران، تعداد ۱۴۰ نفر از دانش‌آموزان که در دهه‌ی اول محرم ۱۳۲۶ ق، در مجلس عزاداری باشکوه میرعزیزآقا (مدیر تجارت‌خانه‌ی حاجی‌زین‌العابدین تقی‌اف) شرکت کرده بودند، با هیئت نظامی وارد مجلس شدند. این برنامه‌های مدرسه‌ی رحیمیه که اولین مراسم مدرسه‌ی جدید بود، باعث حیرت حضار شد (*حبل‌المتین* تهران، ش ۵، سال ۲، ص ۸). این گزارش نقش تجارت‌خانه‌ی تقی‌اف در مشهد را در همکاری با مدرسه‌ی رحیمیه سعادت نشان می‌دهد.

حاجی عبدالرحیم صراف، علاوه بر کمک مادی به مدرسه، نقش مهمی در استخدام معلمان مدرسه‌ی رحیمیه داشت. میرزا بابا تاجر کاشانی در تهران وکیل حاجی عبدالرحیم صراف بود تا معلمی برای مدرسه‌ی رحیمیه استخدام کند که در ۲۰ محرم ۱۳۲۶ ق برای این کار با شیخ علی‌اکبر نحوی قرارداد بست؛ در بند دوم این قرارداد مقرر شده حق‌الزحمه هر ماه بیست تومان از جانب حاجی عبدالرحیم آقا به معلم پرداخت شود. شیخ علی‌اکبر نحوی در بقیه‌ی مسائل مالی مرتبط با این قرارداد نیز با حاجی عبدالرحیم صراف سر و کار داشت (آقا ملایی، ۱۳۸۴: ۷۸). این قرارداد نشان می‌دهد حاجی عبدالرحیم صراف تنها کمک‌کننده‌ای ساده نبود بلکه مسائل مالی و استخدامی معلمان را نیز به طور کامل انجام می‌داده است.

مدرسه‌ی اتحادیه‌ی سعادت

دومین مدرسه‌ای که انجمن خیریه‌ی سعادت در مشهد تأسیس کرد، مدرسه‌ی اتحادیه‌ی سعادت بود. با توجه به افزایش تعداد شاگردان، مدرسه‌ی رحیمیه دیگر گنجایش دانش‌آموزان را نداشت؛ بنابراین، اعضای انجمن سعادت در جلسه‌ی تصمیم به جمع‌آوری اعانه از تجار و سایر خیرین (جمع و خرج مدارس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ق: ۴-۵) برای مدرسه‌ی جدید گرفتند. شیوه‌ی تأسیس دومین مدرسه‌ی انجمن خیریه‌ی سعادت این‌گونه بود که وقتی اعضای انجمن از وضعیت نابسامان مردم ارومیه و آسیب‌هایی که پس از انقلاب مشروطه دیده بودند، آگاه شدند، تصمیم گرفتند تا از تجار مشهد اعانه جمع‌آوری کنند. این طرح به نتیجه‌ی مطلوب نرسید زیرا تنها حدود ۴۳۱۰ قران جمع‌آوری شد. انجمن سعادت به دلیل ناچیز بودن این مبلغ تصمیم گرفت آن را برای احداث مدرسه‌ی جدید هزینه کند. این طرح نیز با کمک حاج عبدالرحیم صراف عملی شد و وی، برای این هدف، یک باب منزل در محله‌ی گندم‌آباد مشهد را واگذار کرد (همان: ۵، ۵۷). مدرسه‌ی جدید با نام اتحادیه‌ی سعادت در ۱۷ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ق افتتاح گردید (حبل‌المتین تهران، ش ۹، سال ۲، ص ۶-۵). مدیریت مدرسه به سید حسین اردبیلی از آزادی‌خواهان مقیم مشهد واگذار شد و از منظم‌ترین مدارس مشهد بود. پس از مسافرت مدیر آن به تهران که به عنوان وکیل مجلس شورای ملی انتخاب شده بود، مدتی تنزل کرد تا میرزا سید علی خان مدیریت آن را برعهده گرفت (ایران نو، ش ۸۶، سال اول، ص ۳).

مدرسه‌ی علمیه‌ی سعادت

هیئت مدیره‌ی انجمن خیریه‌ی سعادت، علی‌رغم مصائب دوره‌ی استبداد صغیر و خطراتی که اعضای فرهنگ‌دوست و تجددخواه انجمن را تهدید می‌کرد، سومین مدرسه خود را در ۱۳۲۶ق با نام مدرسه‌ی علمیه‌ی سعادت در مشهد تأسیس کردند (قاسمی‌پویا، ۱۳۷۷: ۴۱۱-۴۱۳). طبق کتابچه جمع و خرج انجمن سعادت، از رجب ۱۳۲۶ق شاگردان مدرسه‌ی علمیه‌ی سعادت شهریه پرداخت می‌کردند که در فهرست مخارج انجمن سعادت نیز آمده است (جمع و خرج مدارس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ق: ۷۱، ۷۴). حاج اسدالله خامنه، بانی مدرسه‌ی معرفت، از تجار تأثیرگذار در این مدرسه بود. او مکان سابق مدرسه‌ی معرفت در کوچه‌ی ارگ را به هیئت مدیره‌ی انجمن

سعادت واگذار کرد ولی این مکان نیز پس از مدتی گنجایش شاگردان جدید را نداشت؛ از این رو، مدرسه‌ی علمیه‌ی سعادت به مکان دیگری منتقل شد. مدیریت مدرسه از زمان گشایش با سید حسین علمی بود که آن را به‌درستی اداره می‌کرد. شاگردان این مدرسه از میان دانش‌آموزانی که در اندک زمانی ترقی کرده و جزو شاگردان ممتاز بودند، انتخاب می‌شدند و در این مدرسه از برنامه‌های جدید پیروی می‌کردند (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۷۳).

مدرسه‌ی معرفت سعادت

چهارمین مدرسه‌ای که توسط انجمن خیریه‌ی سعادت مشهد راه‌اندازی شد، مدرسه‌ی معرفت سعادت بود که در ۱۳۲۷ ق تأسیس شد. انجمن سعادت به دلیل آنکه تعداد دانش‌آموزان مدرسه‌ی علمیه‌ی سعادت افزایش یافته بود، مدرسه‌ی علمیه‌ی سعادت را به محله‌ی سراب انتقال داد و مکان سابق آن را به صورت یک مدرسه‌ی جدید با نام مدرسه‌ی معرفت سعادت مورد استفاده قرار داد (جمع و خرج مدارس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ ق: ۹). این اقدام نقش موثر حاج اسدالله خامنه را در کمک به مدارس نوین نشان می‌دهد. علاوه بر این، تجار در استخدام و به کارگیری معلمان نیز نقش داشتند. حاجی محمداسماعیل تاجر کاشانی، از تجار عضو انجمن سعادت مشهد، بر استخدام معلمان نظارت داشت. او در کاروانسرای ناصری فعالیت می‌کرد (خورشید، ش ۱۰، سال اول، ص ۸) و احتمالاً همان حاج محمداسماعیل تاجر یزدی است که در ۱۳۳۴ ق همراه با حاج میرزا یحیی ناظر چهارمین چراغ برق را وارد مشهد کرد (نجف‌زاده و قصابی گزکوه، ۱۴۰۳، ج ۱: ۶۲۱).

کمک‌های تجار به مدارس انجمن سعادت

اعضای انجمن خیریه‌ی سعادت از ۱۳۲۵ - ۱۳۲۷ ق با وجود روبه‌رو شدن با انواع زحمات و موانع، دامنه‌ی فعالیت مؤسسه را وسعت دادند؛ تا رجب ۱۳۲۷ ق حدود ۴۰۰ نفر از نونهالان در مدارس رحیمیه، اتحادیه، علمیه و معرفت سعادت مشغول تحصیل بودند که حدود یک‌صد نفر از آن‌ها یتیم و صغیر بودند و رایگان تحصیل می‌کردند (جمع و خرج مدارس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ ق: ۱۰).

کمک تجار به انجمن سعادت با افزایش تعداد مدارس تداوم یافت و به شکل کمک غیرمستقیم درآمد. آنان با پرداخت اعانه‌ی ماهیانه لوازم مورد نیاز مدرسه را تهیه می‌کردند (حبل‌المتین، ش ۴۴، سال ۱۴، ص ۹-۱۰). همچنین مقرر شد از تجار درخواست شود طبق قرار صحیحی که انجمن صحت آن را بر عهده بگیرد، از هر عدل مال‌التجاره که به گمرک وارد یا خارج می‌شد، یک‌شاهی (۵۰ دینار) به صندوق اعانه‌ی انجمن خیریه‌ی سعادت پرداخت شود. این وجه باعث تسهیل در پرداخت حقوق معلمان مدارس و سایر مخارج می‌شد (جمع و خرج مدارس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ ق: ۶؛ حبل‌المتین تهران، ش ۲۵۶، سال اول، ص ۳-۴). هدف از تأمین عایدی ثابت و منظم برای مصارف مدارس و ترویج معارف بود که اصل اساسی سعادت و ترقی شناخته می‌شد (خورشید، ش ۷۰، سال اول، ص ۳). این وجه با تصویب و نظارت انجمن سعادت و با اطلاع چند نفر از تجار اعانه‌پرداز به مصارف خیریه که هدف اصلی آن دایر کردن مدارس ابتدایی بود، می‌رسید. تجار اسامی و مقدار وجه اعانه را در دفتری یادداشت و امضا می‌کردند. عموم تجار، به تأسی از چند نفر پیشگام در این زمینه، پرداخت اعانه را پذیرفتند. اعضای انجمن خیریه‌ی سعادت از موسیو دود، رئیس گمرکات خراسان، درخواست کردند به اعضای گمرک اجازه دهد این وجه اعانه را در آن اداره از تجار دریافت کنند. از این‌رو، میرزا غلامرضا خان، منشی اول اداره گمرک، دفتر مخصوصی برای این منظور تدارک دید تا با مهر مخصوص انجمن سعادت، که به او داده بودند، این وجه را دریافت و قبض رسید صادر کند. هر ماه وجه جمع‌آوری‌شده از روی دفاتر و قبوض به تحویلدار انجمن سعادت تحویل داده می‌شد (خورشید، ش ۱۱۹، سال اول، ص ۱-۲). این طرح با عنوان اعانه‌ی یک شاهی از ۲۳ ذیحجه ۱۳۲۵ ق اجرا شد که در ماه اول ۱۲۱ قران و ۷۰ دینار جمع‌آوری گردید (جمع و خرج مدارس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ ق: ۳۹) و در ماه‌های بعد

افزایش چشمگیری داشت. این اقدام تجار خراسان با واکنش مثبت مطبوعات همراه شد. *حبل‌المتین* تهران ضمن اشاره به شرکت جمعی از تجار در اقدامات خیریه‌ی انجمن سعادت نوشت: «خداوند امثال این‌گونه اشخاص ملت‌پرست وطن‌خواه را در مملکت ما زیاد فرماید.» (*حبل‌المتین* تهران، ش ۲۵۶، سال اول، ص ۴) ولی این طرح مدتی متوقف شد. طبق گزارش ۱۴ رمضان ۱۳۲۸ق، رئیس اداره‌ی گمرک ماهیانه و اعانه‌ی مدرسه را مدتی توقیف کرد ولی دوباره اجازه‌ی پرداخت آن را داد که بالغ بر ۷۰ تومان شد (*حبل‌المتین*، ش ۱۳، سال ۱۸، ص ۷).

تجار مشهد، علاوه بر ساخت مدارس جدید در مشهد، در خرید لوازم کمک آموزشی برای مدرسه‌ی رحیمیه وجه پرداخت می‌کردند. در این زمینه حاجی معین‌التجار و حاجی میرزا محمد تاجر یزدی، هر کدام، ۵۰ تومان پرداخت کردند (خورشید، ش ۸، سال اول، ص ۷). حاج اسدالله خامنه نیز، علاوه بر تأسیس مدرسه‌ی معرفت، سعی در فراهم آوردن لوازم کمک آموزشی جدید داشت. او که همراه مدیر روزنامه‌ی خورشید در ۹ رمضان ۱۳۲۵ق برای دیدار با دانش‌آموزان و آگاهی از وضعیت آن‌ها به بازدید مدرسه‌ی رحیمیه رفته بود، پس از ملاحظه و تماشای وضع مدرسه که بسیار منظم و مرتب بود، سه، چهار نفر از شاگردها را مختصر امتحانی کرد. سپس یک دستگاه کره‌ی جغرافیایی ساخت روسیه را که در سفر به آن کشور خریداری کرده بود، برای استفاده‌ی دانش‌آموزان به مدرسه‌ی رحیمیه مشهد تحویل داد. حاجی اسدالله خامنه علاوه بر این یکصد و ده بسته شیرینی بین دانش‌آموزان تقسیم کرد (خورشید، ش ۵۶، سال اول، ص ۴).

مشهدی محمدآقا تاجر سلماسی یکی دیگر از تجاری بود که به مدرسه‌ی رحیمیه کمک کرد. او که یکی از هواخواهان معارف و اعضای انجمن سعادت بود، مبلغ ۵۰ تومان وجه نقد به صندوق مدرسه‌ی رحیمیه پرداخت کرد و نویسنده‌ی روزنامه‌ی خورشید ضمن اشاره به این اقدام اظهار امیدواری کرد که این‌گونه اشخاص غیرتمند در میان ابنای وطن زیاد شود (خورشید، ش ۳۷، سال اول، ص ۴). علاوه بر این، برخی از تجار یزدی مقیم مشهد مثل حاجی محمدآقا و حاجی عبدالخالق شرکاء، که از تجار معتبر و معروف بودند، مبلغ ۱۰۰ تومان نقد به‌عنوان اعانه‌ی غیرمستمر به صندوق مدرسه‌ی رحیمیه پرداخت کردند (خورشید، ش ۵۶، سال اول، ص ۴).

برخی از تجار غیرمقیم مشهد نیز به مدارس نوین مشهد کمک کردند. حاج اسدالله کاشانی از تجار مقیم عشق‌آباد که بعد از بازگشت از سفر اروپا قصد زیارت امام رضا (ع) را داشت، همراه

حاج علی درودی به مشهد آمد و طبق گزارش ۲۰ محرم ۱۳۲۶ق، به اقتضای معارف‌خواهی به مدرسه‌ی رحیمیه‌ی سعادت رفت و مبلغ ۵۰ تومان به صندوق اعانه آن کمک کرد. او از تجار معروف، ملت‌خواهان وطن‌پرست و معارف‌پرو و از اولین عاشقان آبادی و ترقی ایران معرفی شده است (خورشید، ش ۱۱۴، سال اول، ۴).

تعداد قفقازی‌ها نیز در بین کمک‌کنندگان به انجمن سعادت قابل توجه بود که می‌توان به میر مرتضی قره‌باغی، آقا یوسف‌بیک قره‌باغی و آقا مشهدی عبدالله قره‌باغی اشاره کرد که هر کدام ۵۰ قران کمک کردند (مجلس، ش ۱۱۲، سال اول، ۲). علاوه بر تجار ایرانی، برخی تجارخانه‌های خارجی نیز به مدارس نوین مشهد کمک کردند. شرکت برادران نوبل که در مشهد در زمینه‌ی فروش نفت فعالیت داشت، هم‌زمان با کمک به مدارس انجمن سعادت، چاپ قبض‌های اعانه را به طور مجانی تقبل نمود (خورشید، ش ۱۱۹، سال اول، ۴).

با توجه به کمک‌های خیریه، اوضاع مدارس انجمن سعادت مشهد در صفر ۱۳۲۸ق رو به ترقی بود و وجود این چهار مدرسه با این نظم و ترتیب آتیه‌ی درخشانی برای معارف خراسان وعده می‌داد. اعضای اداره‌ی خیریه‌ی سعادت شامل سید حسین اردبیلی، کاشف، از وکلای خراسان در تهران، حاجی عبدالرحیم آقا صراف، مصدق‌السلطان، ارفع‌السلطان، حاجی اقبال‌التولیه، حاجی محمدجعفر مازندرانی و سایر معارف‌پروران قابل ستایش بود (ایران نو، ش ۱۳۳، سال اول، ۲). انجمن سعادت تا ۱۳۳۰ق و واقعه‌ی توپ‌اندازی به حرم مطهر امام رضا (ع) به فعالیت خود ادامه داد و سپس با مرگ حاجی عبدالرحیم صراف، که حامی اصلی آن بود، دچار مشکلاتی شد. پس از آن، انجمن سعادت دیگر مثل سابق فعالیت نکرد و شرکت فرهنگ، که توسط عده‌ای از معارف‌پروران تشکیل شد، مدرسه‌ی رحیمیه را تحت حمایت خود گرفت. این مدرسه حداقل تا ۱۳ سال بعد به فعالیت خود ادامه داد. شرکت فرهنگ برای تأمین منابع عایدات مستمر، غیرمستمر و جبران کسری مدرسه‌ی رحیمیه جدید داشت و اعانه‌ای حدود پانصد قران جهت شرکت خیریه‌ی سعادت جمع‌آوری و ارسال کرد که در حدود صد قران آن توسط اعتمادالتجار، از تجار فعال در مشهد، پرداخت شده بود (چمن، ش ۶۵، سال ۲، ص ۴).

نقش تجار در سایر مدارس مشهد

علاوه بر مدرسی که توسط انجمن سعادت دایر شد، برخی دیگر از تجار در سال‌های مذکور به طور مستقل اقدام به تأسیس مدارس نوین کردند که مهم‌ترین آن‌ها مدرسه‌ی آذربایجان، احمدی ایران، صناعی و ضیاء بودند. مدرسه‌ی آذربایجان یکی از مدرسی نوینی بود که به کمک چند تن از تجار در ۱۳۲۱ق تأسیس شد و میرزا صادق‌خان تبریزی، معاون ادیب‌الممالک در روزنامه‌ی ادب، به مدیریت آن انتخاب شد. این مدرسه مدت ۱۸ ماه به فعالیت خود ادامه داد اما به علت مشکلات مالی تعطیل شد (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۳۳). اطلاع زیادی از بانیان این مدرسه به دست نیامد. گزارش *حب‌المتین* در ۱۴ رمضان ۱۳۲۸ق نشان می‌دهد یک باب مدرسه‌ی اکابر مجانی موسوم به آذربایجان در مشهد افتتاح شده و چشم و دل وطن‌خواهان را روشن نموده است (*حب‌المتین*، ش ۱۳، سال ۱۸، ص ۷).

پیشنهاد تأسیس مدرسه‌ی احمدی ایران نیز توسط نرسیس شاهبازیانس ارائه شد. او که از حامیان مالی انجمن سعادت و مدرسه‌هایش در ۱۳۲۷ق بود، طی تلگراف ۲۹ رجب ۱۳۲۹ق به وزارت امور خارجه، چنین پیشنهادی را مطرح کرد. این تلگراف نشان می‌دهد مسیحیان مقیم مشهد در راستای اعتلا و ترقی ایران پیشنهاد تأسیس مدرسه دادند. نرسیس‌خان، پسر شهبازخان مسیحی تبریزی تبعه‌ی ایران و مقیم مشهد، در صدد تأسیس مدرسه‌ای موسوم به "اداره احمدی ایران" برآمد. او در نظر داشت شعبه‌هایی از این مدرسه را در تمام ممالک ایران دایر کند و وجه اعانه جهت تأسیس آن را جمعی از تجار داخلی و خارجی - اعم از مسلمان و ارمنی - بپردازند و وجوه پرداختی نزد یکی از بانک‌های فعال در مشهد تجمیع شود تا به تدریج به مصرف مدرسه‌ی احمدی برسد. این مدرسه فقط برای ایتام، فقرا و اطفال فقیر بود و تحصیلات در آنجا از مقدمات علمی و صنایع تشکیل می‌شد (وزارت امور خارجه ایران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۲۷ق، کارتن ۲۲، پوشه ۱۰، برگ ۱۸۳). اطلاعات زیادی از فعالیت این مدرسه به دست نیامد.

معمدالوزاره، رئیس نظمی‌ه‌ی خراسان، نیز در صفر ۱۳۲۸ق تصمیم گرفت یک مدرسه‌ی صناعی برای به کارگیری اطفال و جوانان بیکار تأسیس نماید. او هیئتی از اعیان و تجار را به اداره‌ی نظمی‌ه دعوت کرد و هر یک از تجار به فراخور وضعیت خود کمک کردند. برای مثال حاجی معاون‌التجار (۱۰۰ تومان)، حاجی عبدالرحیم صراف (۱۰۰ تومان)، حاجی عبدالله صراف (۲۵

تومان)، حاجی محمدتقی ملک‌التجار (۸۰ تومان)، برادران رضایوف (۵۰ تومان)، حاجی جلیل خامنه (۲۰ تومان)، اداره تقی‌اف (۲۰ تومان)، ناظم‌التجار (۱۰ تومان) و مشهدی ملک تاجرباشی (۱۰ تومان) برای کمک به تأسیس مدرسه‌ی صناعی اعانه پرداخت کردند (طوس، ش ۲۲، سال اول، ص ۱). تجار مشهد در مجموع مبلغی حدود ۴۲۰ تومان به تأسیس مدرسه‌ی صناعی در مشهد کمک کردند ولی از کیفیت فعالیت این مدرسه اطلاعی به دست نیامد.

ضیاء یکی دیگر از مدارس نوینی بود که توسط قفقازی‌های مقیم مشهد تأسیس شد. این مدرسه در ۱۲۹۰ ش/۱۳۳۰ ق با حمایت سه تن از تجار معروف به نام‌های مشهدی عبدالله تاجرباشی، نصیر بیک‌اف و امیرخان تأسیس شد (آقا ملایی، ۱۳۸۴: ۱۴۶). روزنامه‌ی *فکر/زاد* در ۲۵ محرم ۱۳۴۱ ق به تشکیل مدرسه به همت هیئتی از قفقازی‌ها اشاره و تأکید کرد نمی‌توان از زحمات میرمرتضی قره‌باغی راجع به تأسیس این مدرسه خودداری کرد (*فکر/زاد*، ش ۲۳، سال اول، ص ۲). مدرسه‌ی ضیاء نه تنها برای آموزش بلکه کانون فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی مهاجران قفقازی در سال‌های جنگ جهانی اول بود و جلسات کمیته‌ی قفقازی‌ها در آنجا برگزار می‌شد.

واکنش جامعه‌ی سنتی به مدارس نوین

همچنانکه برخی از تجار مشهد در تأسیس مدارس نوین نقش داشتند، بعضی از سنت‌گرایان نسبت به آن واکنش منفی نشان دادند. رشدیه در تأسیس مدرسه‌اش با مخالفت سنت‌گرایان مواجه شد و جمعیت زیادی از اوباش و عوام او را کتک زدند و مدرسه‌اش را غارت کردند (رشدیه، ۱۳۶۲: ۳۲). شیخ محمدعلی مدیر نیز در تأسیس مدارس نوین با مخالفت عوام مواجه شد. او در زمانی مدرسه تأسیس کرد که «مدرسه کفر و صاحبش کافر بود» و «عوامل فساد و سیه‌روزی کشور بر او حمله کرده از تکفیر و تخریب و آزار او فروگذاری نمی‌کردند» (*آزادی*، ش ۱۲۰۰، ۳). روزنامه‌ی *آزادی*، در زمان مرگ شیخ محمدعلی مدیر، درباره‌ی مخالفان مدارس نوین به این نکته اشاره کرد که او قبل از مشروطیت مدرسه‌ی ابتدایی به طرز جدید به نام همّت تأسیس کرد که تحت تأثیر شرایط غیرمساعد آن دوره از میان رفت و منحل شد (*آزادی*، ش ۱۰۷۹، ۴).

ملک‌الحکما، از بنیانگذاران مدارس سبک نوین در مشهد، نیز درباره‌ی چالش‌های عوام با مدارس نوین قبل از مشروطه، زمانی که سه مدرسه‌ی مظفریه، همّت و ادب در این شهر فعال بودند، به عدم انس مردم با اینگونه تأسیسات اشاره کرده که باعث عدم پیشرفت آن‌ها می‌شد (ملک‌الحکما، ۱۳۴۹: ۱۳۸). مخالفت با مدارس نوین به‌ویژه در دوره‌ی استبداد صغیر به اوج خود رسید؛ طوری که انتشار فهرست کمک مالی به این‌گونه نهادهای فرهنگی نیز مخاطراتی داشت. در مقدمه‌ی کتابچه‌ی جمع و خرج مدارس خیریه‌ی سعادت درباره‌ی علت تأخیر صورت جمع و خرج و پیامدهای آن چنین آمده است:

«اینکه تاکنون انتشار آن به تعویق افتاده بدین سبب است که حوادث روزگار تاکنون مانع و احتمال قوی می‌رفت که اظهار اینگونه مطالب باعث هیجان پاره وطن‌فروشان و بی‌حس‌های مملکت شود و رشته این اساس به کلی گسیخته گردد. اما اینک که رفع موانع شده و عهد معدلت مشروطه در ظل حمایت مهین ملکی دادگستر فراز آمده مستور بودن خدمات شایان باعث زیان و منشاء هزاران خسران خواهد بود» (جمع و خرج مدارس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ق: ۱۱-۱۰).

سید علی خان مسعودی، از بنیانگذاران مدارس نوین، نیز درباره‌ی دوره‌ی تسلط مخالفان مشروطه به فرماندهی یوسف هراتی نوشته است که تمام معارف‌خواهان و مشروطه‌طلبان و رهبران فرق به سوراخی خزیدند و او به تنهایی مدارس را دایر نگاه داشت و تا ساعتی قبل از توپ‌اندازی به حرم مطهر مدارس نوین فعال بودند (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۷۱). مکتب‌داران و طلاب نیز از مخالفان مدارس نوین در مشهد بودند.

یکی از چالش‌های سنت‌گرایان با مدارس نوین برسر محتوای درسی آن‌ها بود. از محتوای درسی مکتب‌خانه‌ها اطلاع کاملی در دست نیست ولی، طبق گزارش‌ها، در مدرسه‌ی ایتام سادات در آستان قدس، علاوه بر قرآن، کتاب‌های نصاب، جوهری، ترسل، معراجنامه، روضه‌الشهداء، انشاءنامه، نان و حلوا، خاورنامه، صد کلمه جناب امیر، دیوان فارغ، حلیه‌المتقین، دیوان راقم و اختیارنامه تدریس می‌شد (جهانپور، ۱۳۸۷: ۱۱۰-۱۱۲)؛ در حالی که در مدارس جدید فقه و اصول، تاریخ و جغرافیا، جبر و مقدمات، زبان فرانسه و روسی و ریاضیات تدریس می‌شد (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۷۵).

نتیجه

تجار مهم‌ترین قشر اجتماعی مشهد بودند که در تأسیس مدارس نوین نقش ایفا کردند. علت پیشگامی آنان در این زمینه درک اهمیت ترقی جامعه از طریق تعلیم و تربیت به سبک جدید بود. تجار مشهد به خاطر ارتباط گسترده‌ی تجاری با روسیه و اروپا اهمیت آموزش نوین را زودتر درک کردند و تحت تأثیر پیشرفت‌های فرنگ تصمیم به ایجاد مدارس نوین گرفتند. اظهارات و اقدامات معین‌التجار، شیخ محمدعلی خراسانی، حاجی عبدالرحیم صراف، حاجی اسدالله خامنه و رئیس‌التجار مهم‌ترین شواهد در این زمینه هستند که نشان می‌دهد، بعد از اقدام میرزا حسن رشديه، گام‌های اولیه در زمینه‌ی تأسیس مدارس نوین در مشهد توسط تجار برداشته شده است. تجار مشهد به دو شکل شخصی و گروهی به مدارس نوین کمک کردند. برخی نظیر شیخ محمدعلی خراسانی، حاجی معین‌التجار و حاجی اسدالله خامنه به تنهایی در ایجاد مدارس نوین گام برداشتند. برخی دیگر به شکل گروهی و در قالب انجمن خیریه به ایجاد و تداوم مدارس نوین کمک کردند. حضور تجار در انجمن سعادت مشهد مهم‌ترین نمونه از نقش تجار در این‌گونه نهادهای فرهنگی است. از آنجا که اقدامات فردی در مدیریت مدارس نوین چالش‌های بیشتری داشت و به‌ویژه به خاطر مشکلات مالی مدارس همّت (۱۳۱۸ق)، معینیه (۱۳۱۸ق)، مظفری (۱۳۲۲ق) و معرفت (۱۳۲۴ق) بعد از یکی دو سال تعطیل شدند؛ لذا اقدامات تجار در قالب انجمن خیریه نتایج بهتری به دست آورد.

نتیجه‌ی اقدامات تجار در قالب انجمن سعادت مشهد باعث تداوم فعالیت مدارس نوین شد. مدرسه‌ی رحیمیه‌ی سعادت (۱۳۲۵ق)، اتحادیه‌ی سعادت (۱۳۲۶ق)، علمیه‌ی سعادت (۱۳۲۶ق) و معرفت سعادت (۱۳۲۷ق) عمر طولانی‌تری نسبت به مدارس قبل از خود داشتند و حتی رحیمیه بیش از یک دهه به فعالیت خود ادامه داد. تجار مشهد در قالب پرداخت اعانه برای تأسیس، اعانه‌ی مستمر برای هزینه‌های جاری و یا کمک‌های پراکنده در تأمین لوازم کمک آموزشی به انجمن سعادت و مدارس تحت حمایتش کمک کردند. حاج عبدالرحیم صراف هراتی اثرگذارترین تاجر در این زمینه بود که اولین مدرسه‌ی انجمن سعادت به نام وی نامگذاری شد. علاوه بر آن، معین‌التجار کمک‌های مستمری به انجمن سعادت داشت و تجاری نظیر علی درودی و حاجی اسدالله خامنه نیز کمک‌های قابل توجهی به مدارس نوین مشهد کردند.

تجار مشهد، علاوه بر ایجاد اولین مدارس نوین مشهد و کمک به انجمن سعادت، در پی‌ریزی برخی دیگر از مدارس نوین نیز نقش داشتند. مدارس احمدی ایران، صناعی و ضیاء با محوریت تجار در مشهد تأسیس شدند یا تصمیم بر تأسیس داشتند. کمک تجار چالش مالی مدارس نوین را کمتر کرد و، با پذیرش تغییرات فرهنگی از سوی جامعه‌ی سنتی مشهد، انجمن فرهنگ از ۱۳۳۰ ق فعالیتش را در تداوم اقدامات انجمن سعادت شروع کرد. بیشتر تجاری که به مدارس نوین کمک کردند، مهاجران مقیم این شهر بودند. علاوه بر حاجی عبدالرحیم صراف، حاج علی‌اکبر معین‌التجار و حاج محمدحسن معاون‌التجار، که هرآتی‌الاصل بودند، مهاجران تبریزی، اردبیلی و قفقازی نقش موثری در حمایت از مدارس نوین داشتند.

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

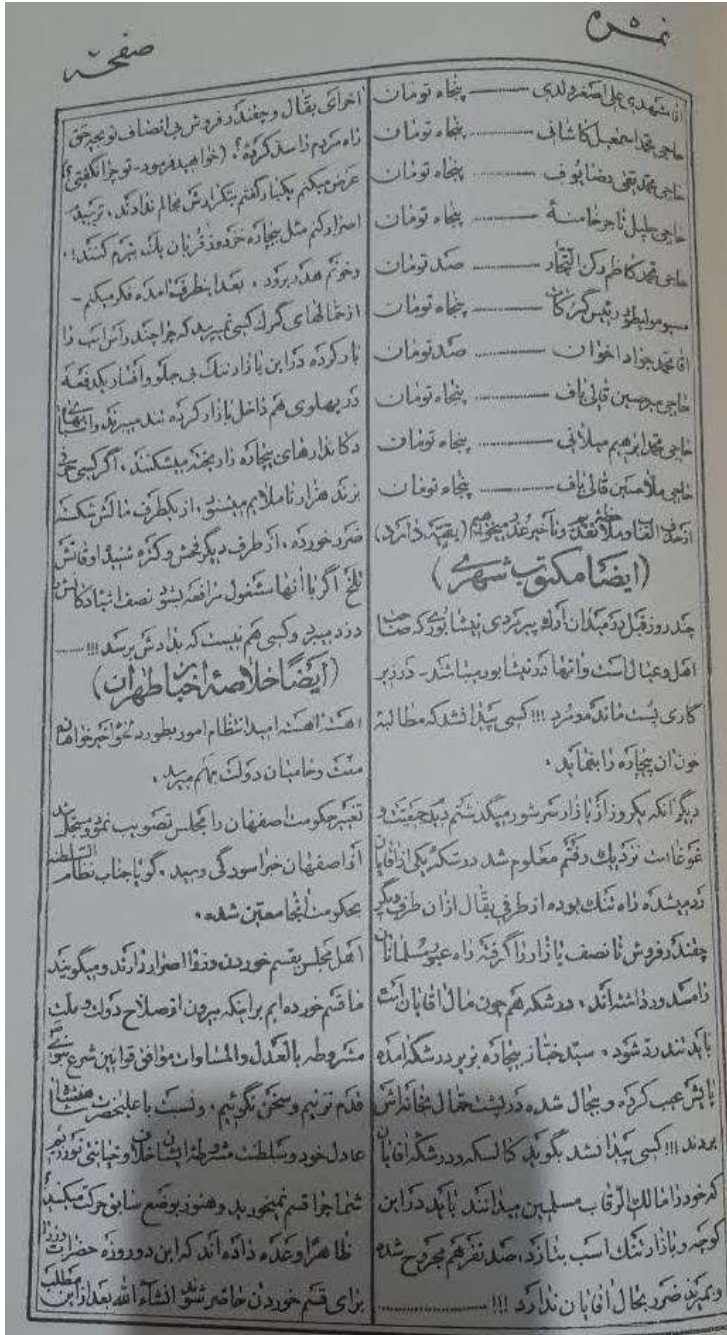
- آقاملابی، ایرج (۱۳۸۴). *تاریخچه آموزش و پرورش نوین مشهد و اداره کل خراسان*. مشهد: مرندیز.
- آزادی، ش ۱۰۷۹ (۱۳۱۵ش)، ۱۲۰۰ (۱۳۱۵ش).
- آفتاب شرقی، ش ۲۷۸ (۱۳۰۸ش).
- ادب، ش ۱۳ (۱۳۱۸ق)، ۲۴ (۱۳۱۹ق).
- اطلاع، ش ۱۴ (۱۳۲۳ق)، ۱۴ (۱۳۲۳ق).
- ایران نو، ش ۸۶ (۱۳۲۷ق)، ۱۳۳ (۱۳۲۸ق)، ۱۷۷ (۱۳۲۸ق).
- بشارت، ش ۳ (۱۳۲۴ق)، ۱۲ (۱۳۲۵ق)، ۲۸ (۱۳۲۵ق).
- بهار، ش ۵۶۳ (۱۳۰۸ش).
- تربیت، ش ۲۰۱ (۱۳۱۸ق)، ۳۱۵ (۱۳۲۲ق)، ۳۸ (۱۳۲۳ق)، ۴۱۴ (۱۳۲۴ق).
- ثریا، ش ۲ (۱۳۱۸ق)، ۴ (۱۳۱۸ق).
- جهانپور، فاطمه (۱۳۸۷). *تاریخچه مکتب‌خانه و مدارس قدیم آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد (صفویه و قاجاریه)*. مشهد: سازمان اسناد و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- چمن، ش ۶۵ (۱۳۳۵ق).
- حبل‌المتین، ش ۷ (۱۳۱۸ق)، ۱۰ (۱۳۱۸ق)، ۱۲ (۱۳۱۸ق)، ۱۳ (۱۳۱۸ق)، ۲۲ (۱۳۱۸ق)، ۲۳ (۱۳۱۸ق)، ۳۰ (۱۳۲۵ق)، ۳۴ (۱۳۲۵ق)، ۴۴ (۱۳۲۵ق)، ۱۳ (۱۳۲۸ق).
- حبل‌المتین تهران، ش ۲۵۶ (۱۳۲۶ق)، ۵ (۱۳۲۶ق)، ۹ (۱۳۲۶ق).
- خورشید، ش ۴ (۱۳۲۵ق)، ۵ (۱۳۲۵ق)، ۸ (۱۳۲۵ق)، ۱۰ (۱۳۲۵ق)، ۱۱ (۱۳۲۵ق)، ۳۷ (۱۳۲۵ق)، ۵۶ (۱۳۲۵ق)، ۷۰ (۱۳۲۵ق)، ۸۳ (۱۳۲۵ق)، ۱۱۴ (۱۳۲۶ق)، ۱۱۹ (۱۳۲۶ق).
- خارابی، فاروق (۱۳۸۴). *انجمن سعادت مشهد*. بیک نور، ش ۱۲، ۵۰-۶۰.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۲). *حیات یحیی*. تهران: عطار.
- رشدیه، شمس‌الدین (۱۳۶۲). *سوانح عمر*. تهران: نشر تاریخ ایران.

- ریاضی هروی، محمدیوسف (۱۳۷۲). *عین‌الوقایع* (به اهتمام محمد آصف فکرت). تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- طوس، ش ۲۲ (۱۳۲۸ق).
- طوس، ش ۲۰۴ (۱۳۱۵ش).
- فاضلی بیرجندی، محمود (۱۳۹۸). *تاریخچه‌ای از فرمانروایان خراسان از آغاز قاجارتا پایان پهلوی*. تهران: پایان.
- فکر آزاد*، ش ۲۰ (۱۳۴۱ق)، ۲۳ (۱۳۴۱ق).
- قاسمی‌پویا، اقبال (۱۳۷۷). *مدارس جدید در دوره قاجاریه: بنیان و پیشروان*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- جمع و خرج مدارس خیریه مشهد (۱۳۲۷ق). بی‌جا: برادران محمدزاده تبریزی.
- کریمیان، علی (۱۳۸۱). *مدارس خراسان در سال ۱۳۳۷ قمری/۱۲۸۹ شمسی*. گنجینه اسناد، ش ۴۷ و ۴۸، ۴۷-۶۶.
- متولی حقیقی، یوسف (۱۳۸۴). *تاریخچه آموزش و پرورش نوین خراسان از آغاز تا انقلاب اسلامی*. مشهد: مرندیز.
- ملک‌الحکما، محمدحسن خان (۱۳۴۹). *سرگذشت ملک‌الحکما*. فرهنگ ایران زمین، ش ۱۷، ۱۱۸-۱۴۸.
- مجلس، ش ۱۱۲ (۱۳۲۵ق)، ۸۸ (۱۳۲۸ق).
- ندای وطن*، ش ۱۳ (۱۳۲۵ق).
- نجف‌زاده، علی، و قصابی گزکوه، جلیل (۱۴۰۳). *تاریخ اقتصادی مشهد*. مشهد: بوی شهر مشهد.
- اسناد**
- وزارت امور خارجه ایران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، سال ۱۳۲۷ق، کارتن ۲۲، پوشه ۱۰، برگ ۱۸۳.
- _____، سال ۱۳۲۴ق، کارتن ۱۰، پوشه ۱۳، برگ ۹۶.

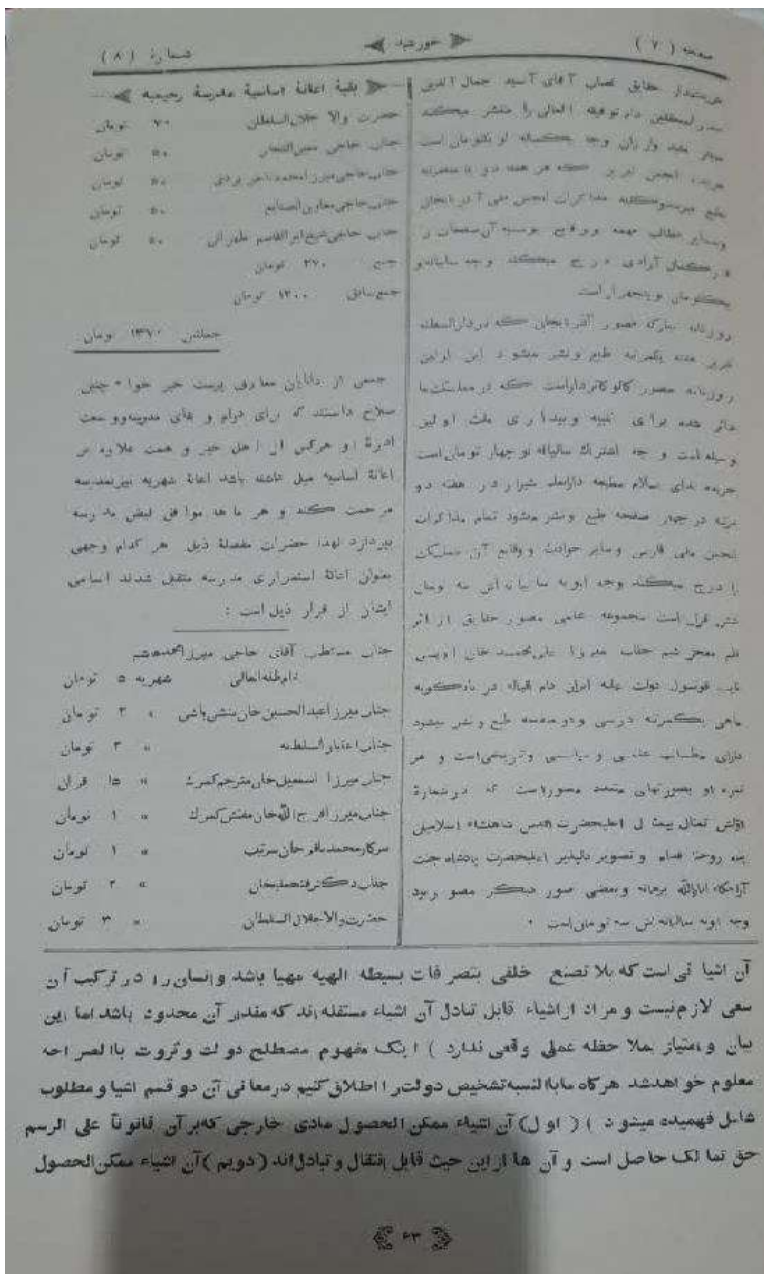
تصویر ۱. صفحه‌ای از گزارش روزنامه/دب درباره‌ی مدرسه همت

تصویر ۲. صفحه‌ای از روزنامه‌ی خورشید درباره‌ی کمک‌های تجار به انجمن خیریه‌ی سعادت

تصویر ۳. صفحه‌ای از روزنامه‌ی خورشید درباره‌ی اعانه‌های مدرسه‌ی رحیمیه

تصویر ۴. صفحه‌ای از چاپ سنگی کتابچه جمع و خرج مدارس خیریه مشهد

